

Governance-, energie- en voedselpraktijken in Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk

Tussentijdse resultaten van het onderzoek
'Duurzaamheid als collectieve opgave'

Governance-, energie- en voedselpraktijken

in Barendrecht, Albrandswaard
en Ridderkerk

Tussentijdse resultaten van het onderzoek
'Duurzaamheid als collectieve opgave'

Colofon

Suzan Christiaanse
Renate Schelwald
Jeltje van der Haer
Wouter Spekkink
Arwin van Buuren

Voor vragen over dit onderzoek, kunt u contact opnemen met christiaanse@essb.eur.nl

Inhoudsopgave

Leeswijzer	5
Samenvatting	6
Doel	6
Aanpak	6
Fase 1: focus.....	6
Fase 2: inzicht	7
Conclusies.....	10
Volgende fase.....	11
Introductie	12
Opdracht	12
Onderzoeksaanpak.....	12
Hoofdstuk 1 Focus kiezen in fase 1.....	16
Werkwijze en context	16
Resultaten.....	18
Hoofdstuk 2 Retrofit- en energiepraktijken	20
Werkwijze	20
Resultaten	22
Vervolg	31
Hoofdstuk 3 Voedselpraktijken	34
Werkwijze	34
Resultaten van de voedsel-vragenlijst	35
Resultaten uit het etnografische veldwerk	41
Vervolg.....	51
Hoofdstuk 4 Governance (van) praktijken.....	53
Werkwijze	53
Resultaten.....	54
Hoofdstuk 5 Conclusie.....	63
Interventies in praktijken.....	63
Vervolg.....	66
Referentielijst	68
Bijlagen.....	73
Bijlage A - uitkomsten workshop 15 juni 2021	73
Bijlage B - uitkomsten workshop 3 november 2021	75
Bijlage C - uitkomsten workshop 28 juni 2022	78
Bijlage D - lopende initiatieven en regelingen voor energiebesparing, augustus 2021	79
Bijlage E - data H5 Analyse bestuurlijke context.....	81

Leeswijzer

Dit rapport is een verslag van de eerste twee fasen van het onderzoek 'Duurzaamheid als Collectieve Opgave'. De Erasmus School of Social and Behavioural Sciences (ESSB) voert dit actie-gerichte onderzoek uit in opdracht van de gemeenten Barendrecht, Ridderkerk en Albrandswaard. Het onderzoek bestaat uit vier fasen en loopt van juni 2021 tot december 2025. Dit rapport bevat de bevindingen van de eerste twee fasen.

We starten met een introductie van de opdracht en onderzoeks aanpak (H1). Vervolgens leggen we uit hoe we in fase 1 zijn gekomen tot een focus op drie onderzoekslijnen (H2). Daarna bespreken we per onderzoekslijn de resultaten van fase 2 (H3-5). Elk hoofdstuk begint met een kader met een korte samenvatting van de belangrijkste inzichten van de onderzoekslijn, daarna volgt een gedetailleerde beschrijving van de gebruikte methoden en resultaten. We sluiten elk hoofdstuk af met een kader met een aantal concrete aanknopingspunten voor beleid en sturing. In hoofdstuk 6 vertalen we de meer overkoepelende inzichten naar aanbevelingen voor de gemeenten.

Dit rapport dient als naslagwerk van de theorie, methoden en resultaten die de onderbouwing vormen voor de volgende fasen van het onderzoek. In de volgende fase zetten we, door middel van co-creatie, inwoners en ambtenaren in hun kracht door samen na te denken over de randvoorwaarden van een gemeentelijke aanpak die aansluit bij de belevingswereld van mensen. Bij het lezen van dit rapport is het van belang om te weten dat we met de theoretische lens van sociale praktijken duurzaam gedrag niet als individuele *verantwoordelijkheid* zien, maar we verschuiven de nadruk naar het *recht* op een toekomstbestendige manier te leven.

Samenvatting

Dit is een rapport met de onderzoeksresultaten uit de eerste fasen van het 5-jarige onderzoek 'Duurzaamheid als Collectieve Opgave' voor de gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk.

Doel

Dit onderzoek heeft als doel om interventies te ontwerpen en testen in de gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk waarmee een betere voedingsbodem voor duurzame sociale praktijken kan worden gecreëerd. Een sociale praktijk bestaat uit een constellatie van drie elementen: betekenis, competenties (vaardigheden en kennis) en materialen (zoals financiële middelen, tijd en infrastructuur) (Shove, Pantzar & Watson, 2012). Deze elementen beïnvloeden hoe in verschillende situaties mensen alledaagse handelingen uitvoeren. In de sociale praktijkenbenadering ligt de focus niet op individueel gedrag, maar historisch gevormde sociale structuren waaruit routinematige handelingen volgen. De lens van sociale praktijken is gekozen omdat veel van de dagelijkse routinematige handelingen (onbedoelde) implicaties hebben voor duurzaamheid. Een nadruk op routines biedt een krachtig alternatief voor benaderingen waarin het nut van bewustwording wordt overschat. Uit onderzoek blijkt namelijk dat duurzame intenties niet per se leiden tot duurzaam gedrag (Blake, 1992; John, Jaeger-Erben, and Rückert-John, 2016). Het uitstoten van CO₂ is geen bewuste keuze, maar eerder een gevolg van dagelijkse bezigheden die we zo normaal vinden, dat we er niet meer bij stilstaan (Shove, 2010). Met dit onderzoek ontwikkelen we een aanpak om als gemeente te sturen op sociale praktijken.

Aanpak

Met dit project verkennen de onderzoekers samen met verschillende stakeholders (ambtenaren, bestuurders, lokale organisaties en inwoners) hoe gemeentelijk duurzaamheidsbeleid vorm kan krijgen. Het project bestaat uit verschillende fasen: (1) focus bepalen, (2) sociale praktijken in hun context begrijpen, (3) interventies co-creëren, (4) uitwerking van een gemeentelijke aanpak. In dit rapport staan de bevindingen van fase 1 en 2. In fase 1 is door middel van een co-creatieve aanpak en literatuuronderzoek gekozen voor de focus op drie onderzoekslijnen. In fase 2 zijn inzichten opgehaald door middel van vragenlijsten, interviews, etnografisch veldwerk en literatuuronderzoek. In de volgende fase van dit onderzoek worden concrete interventies ontworpen en getest voor lokaal beleid, die een natuurlijke verschuiving van sociale praktijken kunnen bewerkstelligen. Dit gebeurt in co-creatie samen met stakeholders. We zien duurzaamheid daarmee niet als individuele *verantwoordelijkheid* maar creëren samen met inwoners, organisaties en ambtenaren mogelijkheden voor een duurzamer leven door middel van participatief actie-onderzoek.

Fase 1: focus

De focus van dit onderzoek ligt sinds de aanvang op huishoudens. Aan het einde van fase 1 zijn we tot een thematische focus op drie onderzoekslijnen gekomen: energie, voedsel en governance. Deze focus is gebaseerd op literatuuronderzoek, gesprekken en workshops met ambtenaren en bestuursadviseurs van de drie gemeenten en gesprekken met (andere) deskundigen en wetenschappers. De thematische focus is gekozen aan de hand van drie criteria:

1. Waar zit veel klimaatimpact?
2. Wat ligt binnen de invloedssfeer van een gemeente?
3. Waar weten we nog niet genoeg van?

Op basis hiervan is gekozen voor de thema's energie en voedsel als focus voor het veldwerk bij huishoudens. De energietransitie is een thema waar elke gemeente in Nederland momenteel aan werkt. In vergelijking met energie is het thema voedsel juist een ondergeschoven kindje. Voedselgerelateerde praktijken zoals boodschappen doen, koken, eten en omgaan met verpakkingsafval en voedselresten hebben echter veel klimaatimpact. Bovendien raken deze dagelijks sociale praktijken meerdere bestuurlijke thema's zoals mobiliteit, circulariteit en afval. Er is nog weinig bekend over hoe deze praktijken zich verhouden tot elkaar en hoe gemeenten kunnen sturen op systeemverandering. Naast voedselpraktijken en energiepraktijken worden ook governancepraktijken onderzocht, ofwel de historisch gegroeide en routinematige werkwijzen van de ambtenaren die werken aan duurzaamheidsthema's. Dit is belangrijk om te komen tot een gedegen uitwerking van een gemeentelijke aanpak voor sturing en beleid in de laatste fase van dit onderzoek.

Fase 2: inzicht

In fase 2 zijn we tot inzichten en aanbevelingen gekomen voor gemeentelijke sturing waarmee een betere voedingsbodem voor sociale praktijken met minder klimaatimpact tot stand kan komen. We vatten deze inzichten hieronder samen per onderzoekslijn.

Eerste onderzoekslijn: energy-retrofitting en energiepraktijken

In de energielijn wordt zowel gekeken naar energiepraktijken als naar retrofitpraktijken. Onder energiepraktijken verstaan wij de bundel van dagelijkse routinematige praktijken waarbij het gebruik van energie wordt verwacht, zoals bij wassen en koken (Hargreaves, 2011; Shove & Walker, 2014). Retrofitting is een continu proces waarin veranderingen in en aan de woning worden gemaakt, zoals bij het verbouwen of verduurzamen van het huis door bijvoorbeeld zonnepanelen te installeren of het huis te isoleren (Karvonen 2013; Bartiaux et al., 2014). We onderzoeken retrofitpraktijken door middel van een vragenlijst (n=641) die is uitgezet in de alle drie de gemeenten onder woning-eigenaren met een geschat EFG-label, en enkele aanvullende interviews. Het etnografische veldwerk richt zich op zowel retrofitting als dagelijkse energiepraktijken en voedselpraktijken.

Inzichten

Inmiddels wordt het verduurzamen van de woning steeds vaker genoemd als primaire reden voor een verbouwing, terwijl dit vroeger ongebruikelijker was (Bartiaux et al., 2014). Uit de EFG-label vragenlijst komt dat de beschikbaarheid van materialen zoals geld, tijd, fysieke bouwmaterialen en beschikbare aannemers het vaakst worden ervaren als barrières binnen verduurzamingspraktijken. We verwachten echter dat de mensen die (nog) niet zo bezig zijn met verduurzaming van de woning, ook minder snel geneigd waren te reageren op de vragenlijst, en deze mensen ervaren wellicht andere barrières. Financiële overwegingen en comfort worden genoemd als belangrijke overwegingen om te verduurzamen, maar milieuoverwegingen worden ook aangedragen als belangrijke betekenis. Weinig mensen zien het verduurzamen van hun huis zien als leuke uitdaging, terwijl uit de bevindingen zoals beschreven in H5 en de literatuur over energiepraktijken blijkt dat deze mensen juist zijn oververtegenwoordigd in participatietrajecten.

Vanuit de sociale praktijkenbenadering zien we een verband tussen retrofitting met energiebesparende technologieën, en energiepraktijken waarin het energieverbruik hoog ligt. Inspelen op het verband tussen retrofitting en energiepraktijken vraagt om een meer programmatische aanpak, in plaats van gemeentelijke sturing met losse projecten op bewustwording en verduurzaming van de woning. Een ander inzicht is dat tweedehands materialen weinig worden ingezet om een huis te verduurzamen. Meer aandacht voor tweedehands materialen en doe-het-zelvers kan een interessante koppeling zijn tussen de projectthema's energie en circulariteit.

Naast deze inzichten is er ook behoefte aan verdiepend onderzoek op een aantal onderwerpen binnen de energielijn. Zo is de context van energiearmoede complex, en zijn sommige doelgroepen

zijn lastig te bereiken. Inloopavonden van de gemeente hebben lage opkomst, en er is weinig respons op de vragenlijst van mensen die nog niets hebben verduurzaamd. Er is ook nog weinig inzicht in retrofitpraktijken binnen Verenigingen van Eigenaren (VvE's), waarbij verduurzaming door de gezamenlijke besluitvorming nog complexer is.

Aanbevelingen:

1. Zet in op ontzorgen en subsidies (in plaats van leningen)
 - Ontzorg bij zowel de planvoering, besluitvorming, uitvoering en aanvraagprocedures van subsidies: dit speelt in op het element kennis en vaardigheden
 - Ook andere materialen/materialen kunnen helpen
 - Ook inzet op betekenis (comfort, financieel maar ook duurzaamheid)
2. Inzetten op een programmatische aanpak waar retrofitpraktijken en energiepraktijken in samenhang worden benaderd. Hierdoor kan het reboundeffect doorbroken worden.
3. Inzetten op tweedehands materialen en DIY: hiermee kan ook de link naar het thema circulariteit gemaakt worden
4. Er is meer onderzoek nodig bij mensen die nog niet actief bezig zijn met verduurzaming, en wat er nodig is voor verduurzaming in tot nu toe vaak onderbelichte contexten, zoals bij VvE's en buurten met gespikkeld bezit.
5. Er is meer onderzoek nodig over het toekomstbeeld van inwoners bij huidige projecten (zoals in startwijken Portland en Bolnes) en de relatie tussen energiepraktijken en retrofitting.

Tweede onderzoekslijn: voedselpraktijken

In de voedsellijn wordt de keten van voedselpraktijken bekeken: van boodschappen doen, naar voedsel bewaren, naar koken, eten, en het uiteindelijke weggooien van (verpakings-) afval en voedselresten. We onderzoeken voedselpraktijken door middel van het etnografische veldwerk en een vragenlijst (n=1612) die is uitgezet in onder het LISS-panel. De uitkomsten van de vragenlijst bieden representatieve inzichten over verschillende uitingsvormen van voedselpraktijken van Nederlanders, terwijl het etnografische veldwerk diepgaande en genuanceerde data opleveren over bewoners van de drie gemeenten en de context waarin voedselpraktijken hier worden ge(re)produceerd.

Inzichten

Uit de vragenlijst blijkt dat het in Nederland gangbaar is om thuis, aan tafel, een versbereide avondmaaltijd te eten. Vlees eten is regelmatig onderdeel van voedselpraktijken. Bij boodschappen doen, koken en eten speelt duurzaamheid een relatief kleine rol als betekenis. Dit is opvallend omdat duurzaamheid wel een belangrijke(re) betekenis heeft bij praktijken van afvalscheiding en het bewaren van voedselresten. Recycling en klikjes bewaren zijn voor veel mensen routinematige handelingen, maar de bewaarde voedselresten worden niet altijd opgegeten. Competenties voor koken gaan gepaard met gezondere eetgewoonten, minder afhaal en kant-en-klaarmaaltijden (en dus minder plastic), en bovendien met een sterkere inbedding van de betekenis van duurzaamheid bij verschillende voedselpraktijken.

Er is hierin een link tussen bepaalde uitingsvormen van voedselpraktijken. Geld lijkt niet het grootste obstakel te zijn voor duurzame en gezonde praktijken, maar eerder een gebrek aan kennis, vaardigheden, plezier in het bereiden van voedsel en onvoldoende tijd en energie om nog uitgebreid in de keuken te staan na een lange dag. In de uitkomsten van de vragenlijst werd ook nogmaals benadrukt dat *weten* niet hetzelfde is als *doen*. Het belangrijk vinden van duurzaamheid leidt dan ook niet per se tot duurzame voedselpraktijken, en terwijl kennis over gezond voedsel hoog scoort (83%), blijkt gezond eten toch moeilijk (20%). Omgeving speelt hierin waarschijnlijk een rol. De meeste mensen doen boodschappen in de supermarkt, en uit de literatuur weten we dat de supermarkt een voedselomgeving is die gezond en duurzaam eten niet per se makkelijk of vanzelfsprekend maakt (Gravely & Fraser, 2018; Faun et al., 2022).

Uit het etnografisch veldwerk kwamen ook verschillende interessante interacties tussen uitingen van voedselpraktijken. Ten eerste, producten kunnen heel sturend zijn. De presentatie van producten (hoeveelheid en verpakking) heeft grote invloed op de manier waarop deelnemers winkelen, en daarmee ook op de hoeveelheid voedselresten. Ten tweede is de supermarkt eigenlijk de standaard meest gemakkelijke optie voor boodschappen doen, en dit vergroot de invloed die supermarkten hebben op voedselpraktijken.

Een derde belangrijk aspect dat naar voren kwam uit het etnografisch werk, was het belang van community. Door het creëren van een gemeenschapsgevoel en het stimuleren van samenwerking, werden duurzame uitingen van praktijken bevorderd. Dit kan variëren van het delen van kennis en ervaringen tot het organiseren van gezamenlijke activiteiten, zoals buurtmoestuinen of voedselcoöperaties. Persoonlijke sociale netwerken blijken de belangrijkste kanalen te zijn voor informatie over eten. Verder was de rol van verbinding met de herkomst van voedsel een belangrijk onderdeel van een bundel van voedselpraktijken waarbij de milieu-impact minimaal was. Deze bundel hing samen met een manier van koken met weinig voedselverspilling, en een manier van omgaan met afval en boodschappen doen waarbij minder aanspraak wordt gemaakt op verpakkingen en dierlijke producten. In een tegengestelde bundel werd eten vooral gezien als brandstof. Deze uiting hing samen met de boodschappenpraktijk gericht op voorverpakt voedsel, en met de kook- en eetpraktijk waar weinig tijd besteed wordt aan koken en eten en minder geïmproviseerd wordt.

Aanbevelingen:

1. Besteed aandacht aan *interlocking practices*: boodschappen doen, koken, eten, afval verwerken beïnvloeden elkaar en relateren aan thema's als circulariteit, mobiliteit en energie.
2. Inzetten op gezonde voedselpraktijken, deze zijn ook duurzamer.
 - Focus niet alleen op bewustwording (kennis) maar op vaardigheden (hoe gebruik ik alles van een broccoli?) en materialen (bijvoorbeeld meer marktdagen). Materialen bestaan zowel uit voedingsproducten, vervoersmiddelen, infrastructuur, tijd, geld, en de directe voedselomgeving.
3. Inzetten op verbinding met de herkomst van voedsel: handen in de aarde!
 - Zet hierbij ook bewust in op sociale cohesie, omdat duurzame uitingsvormen van voedselpraktijken zich op die manier verspreiden.
4. Stimuleer lokale initiatieven (voedseltuinen, markten e.d.) die al inzetten op bovenstaande punten.

Derde onderzoeklijn: Governancepraktijken en de bestuurlijke context

Als onderzoekers lopen we mee met de het team Energietransitie en Klimaatadaptatie (EKA). We denken actief mee in de projecten en hebben daarmee inzicht in de uitvoering van het duurzaamheidsbeleid vanaf de ambtelijke kant en de kant van bewoners. We zien in dit team zeer vakkundige en gemotiveerde ambtenaren die open staan voor experimenten, nieuwe inzichten en (zelf)reflectie. Hoewel er ambitieuze doelstellingen zijn, is het doorvoeren van een langetermijnvisie en overkoepelende strategie over thema's heen lastig. Dit is deels inherent aan de organisatorische structuur van een gemeente, maar komt ook deels door een gebrek aan overzicht en samenhang tussen verschillende projecten van het team. Er mist een duidelijke tijdlijn en samenhang van alle projecten en een visie op participatie. Elke thematrekker heeft een eigen werkwijze en de kennis van collega's en inwoners wordt hierdoor niet optimaal benut.

In het ondersteunen van duurzamere praktijken van inwoners wordt vooral ingezet op materialen (zoals de energiebox) of bewustwording (zoals de bewustwordingscampagne over voedselverspilling), en niet op bundels van interventies in sociale praktijken. Een programmatisch aanpak is echter ook lastig in uitvoering, omdat er afstemming nodig is tussen verschillende diensten in de BAR-organisatie. Ook is er weinig tijd om reflectie en evaluatie in te bouwen en is er weinig wetenschappelijke onderbouwing van de gekozen richtingen. Daar hopen we met dit onderzoek in te kunnen ondersteunen.

Aanbevelingen:

1. Zorg voor overzicht van projecten;
 - afstemming van doelen, mijlpalen, tijdlijn en inzet communicatie
 - ruimte voor reflectie en monitoring (positieve en negatieve spillovers)
2. Samenwerking verschillende diensten en welzijnsorganisaties;
3. Formuleer visie en aanpak voor participatie. Gebruik de kracht van inwoners en lokale organisaties. Samen iets bedenken leidt tot meer eigenaarschap en sociale cohesie;
4. Zet in op bundels van interventies op alle elementen: kennis, vaardigheden, betekenis, materialen en (leef)omgeving om duurzame uitingsvormen van sociale praktijken meer aantrekkelijk te maken. Alleen bewustwording is niet genoeg om verandering in gang te zetten.

Conclusies

Dit rapport biedt verschillende aanknopingspunten om samen na te denken over mogelijke interventies in sociale praktijken gerelateerd aan voedsel en energie, en de sturingsinstrumenten of beleidsinstrumenten die daarbij moeten worden ingezet. Als gemeenten de juiste voedingsbodem creëren, kunnen duurzame uitingsvormen van sociale praktijken groeien. Hiervoor zijn ook veranderingen in governancepraktijken nodig. Om een succesvolle praktijkinterventie te realiseren, loopt men als gemeente idealiter de volgende vier stappen door:

Stap 1 Aantrekken door middel van bundels van interventies

Om een sociale praktijk beïnvloeden bestaat een programmatische interventie idealiter uit een *bundel* van instrumenten die zich richten op zowel materialen, competenties en betekenis. Hiermee worden duurzame uitingsvormen van praktijken aantrekkelijker. Het is ook mogelijk meer te richten op *interlocking practices*. Dit wil zeggen dat een interventie op een praktijk een andere praktijk kan beïnvloeden, als een positieve of negatieve spillover (Truelove et al., 2014). Het hierbij raadzaam voor gemeenten om de effecten van interventies tussentijds te monitoren en ervan te leren.

Stap 2 Ontmoedigen van onduurzame uitingsvormen door systeemtransitie

Om onduurzame sociale praktijken minder vanzelfsprekend te maken, is een overkoepelende integrale aanpak voor systeemverandering noodzakelijk. Voor gemeenten betekent dit: samenwerken met nationale en provinciale partijen en werken aan kennis over systeemverandering binnen de organisatie. Binnen de eigen cirkel van invloed kunnen gemeenten vooral bewust stilstaan bij het eigen denkraam en inbedding van de interventies.

Stap 3 - Faciliteren door het aanpassen van de (leef)omgeving

Om bepaalde duurzame uitingsvormen van praktijken meer of minder vanzelfsprekend te laten worden, zal ook de (leef)omgeving moeten worden aangepast. De leefomgeving maakt bepaalde sociale praktijken namelijk vanzelfsprekend, aantrekkelijk, makkelijk en bevredigend.

Stap 4 – Samenwerken en betrekken van bewoners, netwerken en organisaties

Om succesvol te interveniëren in sociale praktijken is het belangrijk om samen te werken met maatschappelijke organisaties, netwerken, scholen en inwoners. Een buurtaanpak kan hierbij goed werken: persoonlijk contact versterkt vertrouwen en er is oog voor specifieke behoeften. Voor een inclusieve participatieve aanpak moeten gemeenten aandacht besteden aan het actief betrekken van groepen mensen die zichzelf minder snel melden. Binnen een projectoverstijgende aanpak wordt een combinatie van participatievormen ingezet in verschillende fasen. Partnerschappen en co-creatie zijn vormen van participatie die goed werken om sociale praktijken te beïnvloeden.

Volgende fase

In de volgende fase van dit onderzoek gebruiken we een ontwerpende aanpak om interventies uit te proberen. Dit betekent dat we een iteratief proces van analyse, ontwerp, testen, evaluatie, en herontwerp doorlopen. Door middel van co-creatie willen we eerst mogelijke bundels van instrumenten identificeren (fase 3) om tot een aanpak voor sturing en beleid te komen (fase 4). Hiervoor doorlopen we de stappen van Design Thinking: een gezamenlijke probleemdefinitie, genereren van ideeën en toekomstperspectieven, ideeën uitwerken en testen voordat men overgaat naar implementatie. De inzichten van de drie onderzoekslijnen dienen hiervoor als input. Co-creatie ondersteunt een actieve discussie *met de mensen die in de praktijken actief zijn*. Dit is nodig om te kunnen reflecteren op aspecten van het dagelijks leven die we zo normaal zijn gaan vinden dat ze naar de achtergrond verdwijnen.

Introductie

Opdracht

Aanleiding: de klimaatcrisis en gemeentelijk beleid

Met de huidige vaart waarin de aarde opwarmt als gevolg van menselijk handelen, is het nodig om aanpassingen te maken aan de systemen waarmee wij in ons eten, onze energie en onze huisvesting voorzien (Geels et al., 2017). De Nederlandse gemeenten staan voor de uitdaging om in 2050 de uitstoot van CO₂ met 95% te beperken (Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, 2019). Eten, huisvesting en mobiliteit omvatten een groot deel van de koolstofvoetafdruk. Een deel van de verandering zal dus moeten plaatsvinden in hoe we omgaan met deze dingen in ons dagelijkse leven (McMeekin & Southerton, 2012). Hoe kunnen gemeenten daaraan bijdragen? Beïnvloeding van onbewust gedrag van individuen via *nudges* neemt toe in populariteit, maar kan ook als manipulatief worden ervaren, en de effectiviteit wordt steeds vaker in twijfel getrokken (Mols et al., 2015). De keerzijde van het concept van de koolstofvoetafdruk is bovendien dat het klimaatverandering omkadert als een individuele verantwoordelijkheid, die op zijn beurt investeringen in systeemverandering vaak verdringt (Chater & Loewenstein, in druk). Klimaatverandering is een *wicked problem* (Rittel & Webber, 1973). Het is zo complex en verbonden met andere sociaal-maatschappelijke problemen, dat het niet valt op te lossen op een 'rechtstreekse' manier, daarom is het van belang op een holistische manier zoeken naar toekomstgerichte oplossingen.

Opdracht van de gemeente Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk

In 2021 gaven de gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk de opdracht aan de Erasmus School of Social and Behavioral Sciences (ESSB) om te onderzoeken hoe zij samen met bewoners op kunnen trekken in het behalen van de klimaatdoelstellingen. De opdracht is gericht op huishoudens, omdat volgens sommige schattingen 72% van de CO₂ uitstoot hiermee kan worden aangepakt (Newell, Daley & Twena, 2009). Een belangrijke sleutel ligt hierbij in het sturen op sociale praktijken in plaats van focussen op individuele motivaties. Het project 'Duurzaamheid als Collectieve Opgave' heeft als doel om interventies te ontwerpen en testen waarmee een betere voedingsbodem voor duurzame sociale praktijken kan worden gecreëerd. Er is behoefte aan lokaal onderzoek, reflectie op huidig gemeentelijk beleid en herijking van mogelijke strategieën.

Onderzoeksaanpak

Lens van Sociale Praktijken

Onderzoek naar duurzaamheid wordt vaak (gedrags)psychologisch benaderd, waarbij wordt verwacht dat de identificatie en wijzigen van individuele normen, waarden en motivaties een cascade van milieuvriendelijk gedrag in werking zet (Rouse, 2007). Deze lineaire gedachtegang wordt door beleidsmakers vaak gewaardeerd omdat het zich redelijk simpel laat vertalen naar beleidsinterventies (Hargreaves, 2011). Dit uit zich bijvoorbeeld in interventies die een nadruk leggen op informatie en bewustwording van individuen (Whitmarsh, Poortinga & Capstick, 2021). Maar zelfs mensen die milieuwaarden hoog in het vaandel hebben, handelen niet altijd consistent duurzaam (Steg, 2022). Duurzame intenties vertalen niet altijd naar duurzaam gedrag, dit heet ook wel de *value-action gap* (Blake, 1999; De Bakker & Dagevos, 2012). Dit gat lijkt te bestaan omdat intenties en gedrag gescheiden worden door gedragsbenaderingen (Shove, 2010; Van der Linden & Weber, 2021).

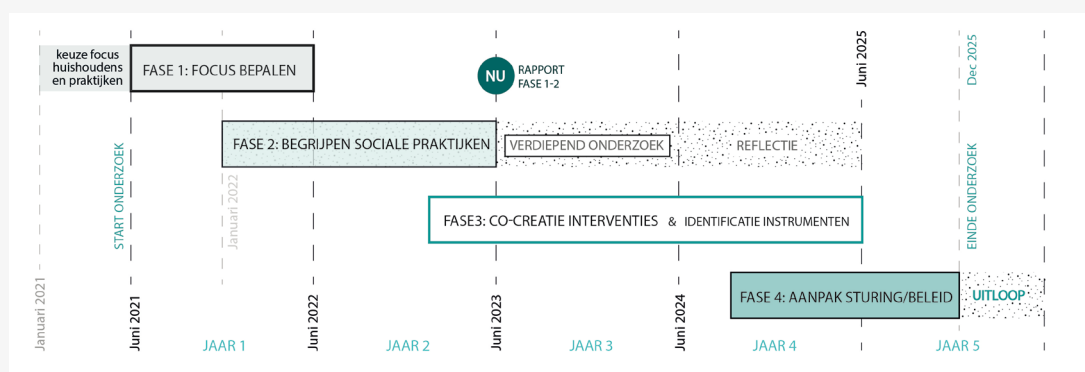
Een alternatief voor de gedragswetenschappelijke benadering is het idee dat het dagelijks leven van mensen vooral bestaat uit de uitoefening van sociale praktijken. Een sociale praktijk is een geroutineerde set van activiteiten die worden gestructureerd door verschillende soorten, onderling verbonden elementen (Reckwitz, 2002). In de meest gebruikte typologie, wordt onderscheid gemaakt tussen betekenissen (zoals motivaties, emoties, conventies), competenties (zoals vaardigheden of kennis) en materiële elementen (zoals het menselijk lichaam, gereedschappen, infrastructuur) (e.g., Shove, Pantzar & Watson., 2012). Voorbeelden van sociale praktijken zijn koken, autorijden, boekhouden, voorlezen, enzovoorts. Bij de praktijk 'voorlezen' zijn bijvoorbeeld materiële elementen te benoemen zoals het voorleesboek, de slaapkamer waarin wordt voor-gelezen, het bed waarop ouder en kind zitten. Ook competenties zoals de luistervaardigheid van het kind, de leesvaardigheid van de ouder spelen een rol. Daarnaast hebben het belang van leren, de lol van het fantaseren over andere werelden, en het plezier van het samenzijn een betekenis. Dit voorbeeld geeft ook aan dat praktijken zich op allerlei verschillende manieren kunnen uiten. Voor iemand die de krant voorleest aan een bejaarde ouder krijgt voorlezen een andere betekenis (op de hoogte blijven van actualiteiten), spelen andere materialen een rol (de krant) en zijn andere competenties belangrijk (achtergrondkennis bij het nieuws). Toch kunnen we beide voorbeelden herkennen als een variant van de praktijk voorlezen.

De lens van sociale praktijken vertelt ons dat de gedragingen die centraal staan in de gedragswetenschappelijke benadering slechts het 'topje van de ijsberg' zijn (Spurling et al., 2013). Die gedragingen zijn uitingen van historisch gevormde sociale structuren waar mensen in hun dagelijks leven in deelnemen, en niet zozeer het product van psychologische eigenschappen van individuen, zoals motivaties en attitudes. We zijn deze gedragingen zo normaal gaan vinden, dat ze bijna naar de achtergrond verdwijnen. De lens van sociale praktijken helpt om de focus te verleggen van de individu, naar een meer collectieve benadering van praktijken (Bartiaux et al., 2014). Onze doelstelling in dit onderzoek is niet om mensen niet te overtuigen of te verleiden om andere keuzes te maken, maar juist om te interveniëren in praktijken waardoor andere gedragingen vanzelfsprekend worden. Hiermee verschuift de discussie over duurzaamheid van een nadruk op de *verantwoordelijkheid* die mensen hebben voor duurzame keuzes, naar het *recht* dat ze hebben op een sociale en materiële omgeving waarin een gezond en toekomstbestendig leven vanzelfsprekend is (Walker, 2015).

Planning fasen in het onderzoek

Met dit project verkent de Erasmus Governance Design Studio (EGDS) samen met verschillende stakeholders (gemeenten, lokale organisaties en inwoners) hoe gemeentelijke sturing kan bijdragen aan een omgeving die bewoners in staat stelt om duurzaam te leven. Het project bestaat uit verschillende fasen: (1) verkennend co-creatief veldwerk en literatuuronderzoek om de focus van dit project te bepalen, (2) een mix van kwalitatieve en kwantitatieve methoden om sociale praktijken in hun context te begrijpen, (3) co-creatie sessies en aanvullend onderzoek om mogelijke instrumenten te identificeren, (4) uitwerking van een gemeentelijke aanpak voor sturing en beleid. Dit rapport, dat is uitgebracht in juli 2023, bestaat uit de eerste voorlopige bevindingen uit fase 1 en 2, dat werd uitgevoerd tussen januari 2021 en januari 2023. Tussen januari en juli zijn we begonnen aan de eerste stappen in de co-creatiefase van dit onderzoek. Het is daarom belangrijk om te benadrukken dat de bevindingen en inzichten zoals beschreven in dit rapport verder vorm krijgen naarmate het onderzoek vordert; resultaten en conclusies zijn dus ook niet statisch.

Figuur 1. Fasen in het onderzoek

Onderzoekslijnen

Er zijn in Fase 1 drie onderzoekslijnen gedefinieerd waarbij er verschillende methodes worden gebruikt om sociale praktijken in hun context te begrijpen. We presenteren dit rapport aan de hand van deze drie onderzoekslijnen:

1. Woningverduurzaming (retrofitting) en energiepraktijken
2. Voedselpraktijken
3. Bestuurlijke context en governancepraktijken

Mix van methoden in Fase 2

Voor de drie onderzoekslijnen worden verschillende methoden gebruikt: vragenlijsten, observaties, interviews, deskresearch en literatuuranalyses. Het doen van een mixed-methods onderzoek levert contextueel onderbouwde onderzoeksresultaten op die verschillende perspectieven integreren, maar toch de diversiteit erkennen van kennis die in de verschillende contexten wordt geproduceerd (Nightingale, 2015). Literatuurinzichten zijn in dit rapport verwerkt in de resultaten van beide onderzoeksmethoden. Het doel in fase 2 is om te begrijpen hoe bepaalde elementen in praktijken samengaan en hoe de praktijken zich verhouden tot elkaar en beleidsthema's zoals mobiliteit, voedsel, afval en energiegebruik in de drie gemeenten. Met dit inzicht reflecteren we op aanknopingspunten voor toekomstig beleid en sturing en waar huidige projecten in de gemeenten kunnen verbeteren.

Output en producten

Het doel van dit onderzoek is niet alleen wetenschappelijk onderbouwde inzichten verwerven, maar ook zorgen dat deze inzichten praktisch toepasbaar zullen zijn. We werken daarom toe naar verschillende vormen van output. Jaarlijks produceren we:

- Geschreven onderzoeksrapport met tussentijdse resultaten;
- Tussentijdse verbale rapportages aan de drie bestuursadviseurs in het team Energietransitie en Klimaatadaptatie (EKA);
- Presentaties aan de ambtenaren van BAR-organisatie, raadsleden wethouders;
- Co-creatieve workshops met team EKA.

Bovendien werken we in dit project als eindproduct toe naar:

- Een visueel product, zoals een publicatie, tentoonstelling of film waarin de onderzoeksresultaten worden gecommuniceerd voor een breder publiek;
- Website met interessante inzichten voor een breder publiek;
- Verschillende wetenschappelijke publicaties;
- Een eindrapport waarin de onderzoeksresultaten bondig worden samengevat;
- Co-creatieve workshops met inwoners, organisaties en ambtenaren;
- Uitwerking en test van interventies in fase 3.

Hoofdstuk 1

Focus kiezen in fase 1

Werkwijze en context

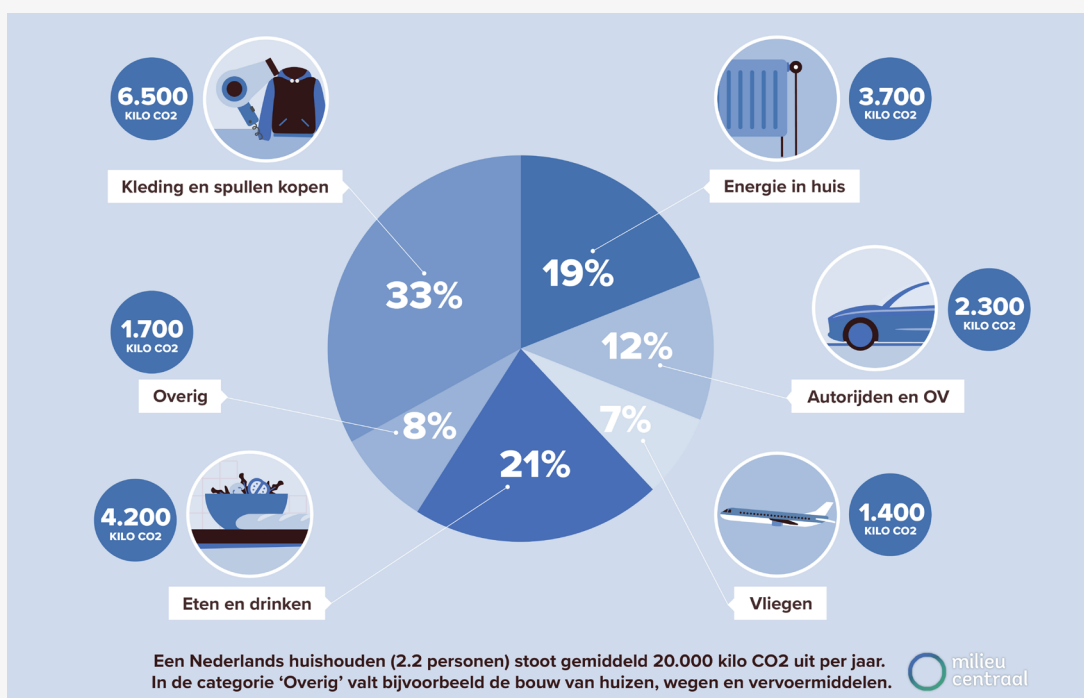
Onderzoek naar huishoudens

De focus van dit onderzoek ligt sinds de aanvang op huishoudens, en niet op bedrijven of instanties, omdat de gemeenten zich afvroegen hoe zij burgers kunnen helpen zich duurzamer te gedragen. Bij de start van het onderzoek is de focus echter verschoven van gedragsverandering naar het creëren van een voedingsbodemp voor sociale praktijken met minder klimaatimpact. We hebben het daarbij niet over thema's zoals grootschalige energieopwekking of mobiliteit, maar kijken naar het dagelijks leven in en om het huis. Door literatuurstudies, interviews met experts, workshops en gesprekken met bestuurders en ambtenaren binnen de BAR-organisatie hebben we uiteindelijk de thematische focus van dit onderzoek gebaseerd op drie criteria:

- Waar zit meeste klimaatimpact?
- Wat ligt binnen de invloedssfeer van een gemeente?
- Waar is nog niet genoeg onderzoek naar gedaan?

Op basis hiervan is aan het einde van de eerste fase gekozen voor energiepraktijken, voedselpraktijken en governancepraktijken als focus voor het onderzoek.

Figuur 2. **De klimaatimpact van verschillende sociale praktijken, volgens een berekening van milieu centraal (2020). (in andere berekeningen is de impact van voeding groter)**

Thematische focus op drie onderzoekslijnen

Figuur 2 laat zien wat de klimaatimpact is van bepaalde dagelijkse sociale praktijken. Deze alsmaar groeiende consumptie van energie, voedsel, spullen en kleding is niet houdbaar (IPCC, 2014). De energietransitie is een thema waar elke gemeente in Nederland momenteel aan werkt en waar veel impact gemaakt kan worden. Vanuit de gemeente is er behoefte aan wetenschappelijke onderbouwing en reflectie op de huidige aanpak. Zit men op de juiste weg met alle projecten die de energietransitie moeten versnellen? In vergelijking met energie is het thema voedsel juist een ondergeschoven kindje. Voedselgerelateerde praktijken zoals boodschappen doen, koken, eten en omgaan met verpakkingsafval en voedselresten hebben echter veel klimaatimpact. Bovendien raken deze dagelijks sociale praktijken aan meerdere bestuurlijke thema's zoals mobiliteit, circulariteit en afval. Er is nog weinig bekend over hoe deze praktijken zich verhouden tot elkaar en hoe gemeenten het beste kunnen sturen op systeemverandering. Naast voedselpraktijken en energiepraktijken worden ook governancepraktijken onderzocht, ofwel de historisch gegroeide en routinematige werkwijzen van de ambtenaren die werken aan duurzaamheidsthema's. Deze governancepraktijken zijn belangrijk in het komen tot een gedegen uitwerking van een gemeentelijke aanpak voor sturing en beleid in de laatste fase van dit onderzoek. Om de gemeenten van waardevol advies te voorzien is het van belang om eerst meer inzicht te krijgen in deze drie praktijken in hun lokale context.

Gemeentelijke context

De gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk bevinden zich onder de rook van Rotterdam op het eiland IJsselmonde. De drie gemeenten zijn onderdeel van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag en vormen sinds 2014 het samenwerkingsverband BAR-organisatie. Deze organisatie is het gezamenlijke ambtelijk apparaat van de drie zelfstandige gemeentebesturen van Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk (BAR-organisatie, n.d.). De BAR-organisatie zal tot eind 2023 in zijn huidige vorm blijven bestaan. Per 1 januari 2024 wordt de organisatie ontvolocht en zullen de gemeenten waarschijnlijk weer een eigen ambtelijke organisatie voor alle beleids- en uitvoeringstaken krijgen. Samen tellen de gemeenten ruim 120.000 inwoners; respectievelijk 48.812 in Barendrecht, 26.357 in Albrandswaard en 47.477 in Ridderkerk (CBS, 2023). Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk bestaan vooral uit veel suburbane woonmilieus. Verder zijn in de drie gemeenten relatief veel kerkelijke gemeenschappen (CBS, 2015). Gemiddeld ervaart 7,4% van de huishoudens in Nederland energiearmoede (TNO, 2023). Het geschatte percentage huishoudens met energiearmoede in 2021 is 3,8% in Albrandswaard, 3,6% in Ridderkerk en 6,4% in Barendrecht (TNO, n.d.).

Klimaatvisies Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk

De drie gemeenten hebben elk beleidsdocumenten opgesteld waar hun visie op klimaatbeleid en stappen naar een duurzamere toekomst in besproken worden. De klimaatvisie van gemeente Ridderkerk betreft thema's als energiebesparing en duurzame energie, mobiliteit, circulaire samenleving en klimaatadaptatie. Zo wil men voor 2050 alle gebouwen van het maximale haalbare energielabel voorzien en de energievraag met 30% laten dalen, een volledig CO₂-neutrale elektriciteitsbehoefte te hebben en de gehele gebouwde omgeving van Ridderkerk voorzien van een aardgasvrije warmtebron. Barendrecht bespreekt gelijke thema's, en benoemt tevens het belang van lokale voedselproducten in het kader van verduurzaming, door de hele voedselketen circulair in te richten. (Gemeente Barendrecht, n.d.). Albrandswaard heeft een uitvoeringsagenda van vijf jaar met vergelijkbare thema's. De leidende principes zijn aandacht voor communicatie, voorlichting en bewustwording, om draagvlak te creëren. Het belang van participatieprocessen wordt hierin ook benadrukt (Gemeente Albrandswaard, n.d.).

Resultaten

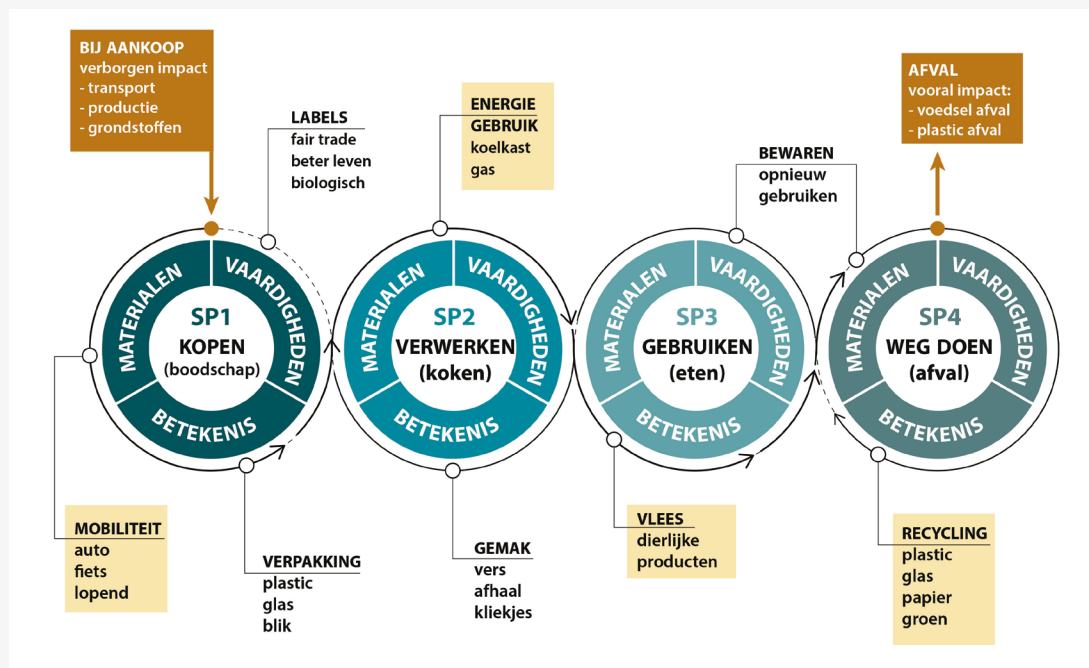
Uitkomsten workshops

In fase 1 organiseerde het onderzoeksteam een aantal workshops voor de thematrekkers van het EKA-team om samen de focus te bepalen voor het onderzoek. De eerste workshop was op 15 juni 2021. Hierin werd het concept van sociale praktijken samen verkend op de thema's voedsel, wonen en mobiliteit. Daarbij bespraken we de mogelijke klimaatimpact en invloedssfeer van de gemeenten (zie Bijlage A). Op 3 november 2021 hielden we de workshop 'Actoren voor duurzame praktijken'. Hierin hebben we samen met de ambtenaren van team EKA verkend wie de elementen betekenis, vaardigheid, en materialen kunnen stimuleren, inspireren, blokkeren of vergemakkelijken (zie bijlage B). Daarnaast worden ook retrofitting (huis verbouwen), forenzen (mobiliteitsthema) en shoppen voor kleren/spullen aangedragen als mogelijke praktijken om in de workshops te verkennen. Uiteindelijk kozen de deelnemers om de volgende onderwerpen te verkennen:

1. Woning verduurzamen (retrofitting)
2. Boodschappen doen
3. Weggooien van voedsel en verpakkingen

In drie groepen verkenden de deelnemers op een visuele manier de relevante actoren en relaties in de gemeenten. Interessante inzichten uit deze workshop waren de grote hoeveelheid samenwerkingen met maatschappelijke organisaties op de verschillende thema's en de complexiteit en verwevenheid van de verschillende actoren in de drie gekozen praktijken.

Figuur 3. De keten van voedselpraktijken en links met beleidsthema's

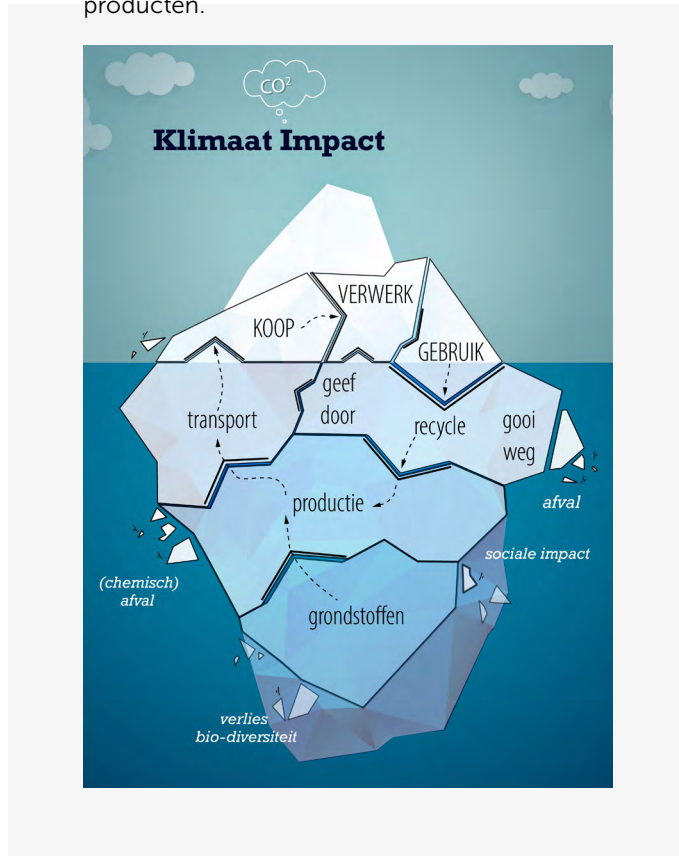
Focus op retrofitting en energiepraktijken

Verduurzaming van de huidige woningvoorraad cruciaal is om te kunnen voldoen aan de klimaatdoelstellingen. Het energieverbruik in gebouwen is verantwoordelijk voor bijna 40% van alle CO₂-emissies in ontwikkelde landen (Gram-Hanssen 2014; European Commission 2006). Retrofitting is een continu proces waarin kleine of grote fysieke veranderingen in en aan de woning worden gemaakt, om te leven in een thuis (Judson et al., 2014). Onder deze noemer valt ook het maken van veranderingen in de woning die leiden tot verduurzaming, ook wel *energy-retrofitting* (Bartiaux et al., 2014). Naast retrofitting kijken we ook naar andere gebruiken binnenshuis waar energie mee wordt geconsumeerd, zoals het inschakelen van lampen en apparaten, tv kijken, wassen en douchen.

Focus op voedselpraktijken

Eten en drinken is gezamenlijk verantwoordelijk voor zeker 21% van de CO₂ uitstoot van een gemiddeld Nederlands huishouden (de Valk et al., 2016) en daarbij is bovendien een groot deel 'verborgen impact' (Porcelijn, 2016). De klimaatimpact is dus groter dan in het eerste opzicht lijkt, omdat een groot deel van de impact plaatsvindt buiten de leefomgeving van een huishouden (zie figuur 4). Bij het kopen, bereiden, eten en opruimen van voedsel raakt men bovendien aan veel andere thema's die spelen binnen de gemeenten (zie figuur 3), zoals mobiliteit (welk vervoermiddel wordt gebruikt voor boodschappen), energiegebruik (welke apparaten staan er in huis),

circulariteit (hoe is voedsel verpakt), voedselverspilling en de consumptie van dierlijke producten.

Hoofdstuk 2

Retrofit- en energiepraktijken

Kernuitkomsten:

Inmiddels wordt het verduurzamen van de woning steeds vaker aangedragen als primaire reden voor een verbouwing. De beschikbaarheid van geld, tijd, bouwmaterialen en beschikbare aannemers worden ervaren als barrières om te verduurzamen onder deelnemers die al bezig zijn met verduurzaming. Financiële overwegingen en comfort worden genoemd als belangrijke overwegingen om te verduurzamen maar duurzaamheid wordt ook aangedragen als belangrijke betekenis. Weinig mensen zien het verduurzamen van hun huis zien als leuke uitdaging. We zien een verband tussen retrofitting met energiebesparende technologieën, en energiepraktijken waarin het energieverbruik hoog ligt (een *rebound* effect). Inspelen op dit verband vraagt om een meer programmatische aanpak, in plaats van gemeentelijke sturing met losse projecten op bewustwording en verduurzaming van de woning. Een ander inzicht is dat weinig mensen tweedehands materialen gebruiken om hun huis te verduurzamen. Meer aandacht voor tweedehands materialen, zuinigheid als betekenis en *do-it-yourself* projecten kunnen interessante koppelingen zijn tussen de projectthema's energie en circulariteit voor de BAR-organisatie.

Werkwijze

Doel: begrijpen van retrofit- en energiepraktijken van huishoudens

In deze onderzoekslijn kijken we naar *energiepraktijken* en *retrofitting*. Een *energiepraktijk* is een bundel van praktijken die energie verbruiken, zoals koken, douchen, wassen, tv-kijken, voedsel bewaren. Met *retrofitting* bedoelen we de verbetering van een woning door aanpassen, verbouwen of verduurzamen. Door te onderzoeken hoe mensen omgaan met retrofitting en energiegebruik in hun dagelijks leven, krijgen we inzicht in de complexe wisselwerking tussen praktijken, mensen en hun omgeving.

Methoden: vragenlijst en etnografisch veldwerk

In dit hoofdstuk rapporteren we zowel de analyses van energiepraktijken uit het etnografische veldwerk, als de retrofitvragenlijst die is uitgezet in de gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk. De retrofitvragenlijst is gericht aan mensen die hun huis reeds hebben verduurzaamd, maar er is ook inzicht nodig over de praktijken van mensen die hier juist nog niet mee bezig zijn geweest. In de komende fase willen we met kwalitatief onderzoek meer inzicht krijgen in energiepraktijken en retrofitting in relatie tot elkaar en in relatie tot energiebesparing.

Theoretische onderbouwing retrofitvragenlijst

De vragen in de retrofitvragenlijst zijn gebaseerd op literatuur. In de literatuur over sociale praktijken is meer aandacht voor retrofitting dan voor energiepraktijken, en ook de interactie tussen deze twee praktijken blijft onderbelicht (e.g., Grams-Hanssen, 2014; Karvonen, 2013). Retrofitting is geen *dagelijkse* routinematige handeling, maar wel degelijk een patroon in activiteiten van huishoudens (Karvonen 2013; Bartiaux et al., 2011). Retrofitting gaat over zowel het maken van kleine aanpassingen (lamp vervangen e.d.) en grote aanpassingen (zoals onderhoud of verbouwing). Verduurzaming van huizen kan worden gezien als *energy-retrofitting*. Tien jaar geleden was dit

nog niet echt een geïntegreerde sociale praktijk in Europa (Bartiaux et al., 2014). In de vragenlijst maken we daarom onderscheid tussen verduurzaming en verbouwing, en vragen naar de vaardigheden, materialen en betekenissen die hierbij een rol spelen. Er bestaat variatie in de betekenissen die aan retrofitting zijn verbonden. Het vergroten van wooncomfort speelt vaak een belangrijke rol, maar ook duurzaamheid of het verbeteren van de uitstraling kunnen een rol spelen (Bartiaux et al., 2014). De beschikbaarheid van gereedschap en materialen zijn uiteraard belangrijke elementen van retrofitting als praktijk, bijvoorbeeld als het gaat om de beschikbaarheid van zonnepanelen (Shove et al., 2007; Watson & Shove, 2008). Ook tijd en geld zijn essentiële materialen om verbouwingen en/of aanpassingen aan woningen mogelijk te maken. Het vinden van de juiste informatie en het plannen/organiseren van een verbouwing vergt bovendien bepaalde vaardigheden (Bartiaux et al., 2011), maar ook het vinden van geschikte aannemers is een vaardigheid (Maller et al., 2012). Bovendien hebben in een huishouden de gezinsleden verschillende taken en vaardigheden voor retrofitting (De Wilde, 2018).

Procedure dataverzameling retrofitvragenlijst

Een vragenlijst¹ is uitgezet in de gemeenten Barendrecht (tussen 13-06-2022 t/m 31-01-2023), Albrandswaard en Ridderkerk (tussen 15-09-2022 t/m 01-12-2022). Er zijn in totaal 5.697 brieven verstuurd naar alle koopwoningen met een geschat energielabel E, F of G, waarin men werd verzocht om zich aan te melden voor een gratis energielabel als er al duurzaamheidsmaatregelen aan de woning zijn getroffen. Om in aanmerking te komen voor een gratis energielabel moest men in een online vragenformulier een aantal vragen beantwoorden. Daarna werd gevraagd ook de vragenlijst van de Erasmus Universiteit in te vullen. De vragenlijsten zijn uitgezet in drie ladingen. In de eerste lading zijn tussen 13 juni en 18 juli 1.013 brieven verstuurd in gemeente Barendrecht. Hieruit kwamen 195 aanmeldingen voor een definitief energielabel, waarvan 110 respondenten ook de Erasmus vragenlijst hebben ingevuld. In de tweede lading zijn 4.685 brieven verstuurd in gemeenten Albrandswaard en Ridderkerk. Hieruit kwamen 1.110 aanmeldingen voor een definitief energielabel, waarvan 531 respondenten ook de Erasmus vragenlijst hebben ingevuld. In totaal hebben we voor de onderstaande analyses dus 641 respondenten die de volledige vragenlijst hebben ingevuld, een *response rate* van 11,3%.

Procedure dataverzameling retrofitinterviews

Aan het einde van de vragenlijst hebben we mensen de mogelijkheid gegeven om geïnterviewd te worden. Twee mensen hebben hierover contact opgenomen. In November 2022 heeft een onderzoeker online een videogesprek gevoerd met deze mensen. Een deelnemer stelde voor om verder in gesprek te gaan met een lid van een burgerinitiatief op het gebied van energiebesparing en verduurzaming. Er is hier een derde gesprek uitgekomen. Van deze gesprekken zijn aantekeningen gemaakt.

Procedure dataverzameling etnografisch veldwerk

Het etnografische veldwerk vond plaats in de gemeenten Ridderkerk, Albrandswaard en Barendrecht. Aan het onderzoek namen 12 huishoudens en 5 organisaties deel. De huishoudens zijn gedurende 8 maanden gevolgd, met wisselende intensiteit van minstens 3 en maximaal 12 bezoeken van een halve dag per huishouden. De 5 organisaties - de voedselbank (Foodcompany), van Gelder Groente en Fruit, de Markt, de Albert Heijn en het GFT-station van NV Bar, zijn een- of tweemaal bezocht. Er is altijd toestemming gevraagd voor de opnamen en data wordt volgens AVG-richtlijnen bewaard en verwerkt. Alle data zijn na transcriptie gecodeerd in het software-

1 De vragenlijsten die gebruikt zijn voor dit onderzoek (zowel de retrofitvragenlijst als de voedsel-vragenlijst) kunnen op aanvraag beschikbaar worden gesteld. Hiervoor kunt u een mail sturen naar christiaanse@essb.eur.nl

programma Atlas.ti. In ruil voor de tijd die participanten in het langdurige onderzoek steken, is na afloop van het onderzoek een cadeaubon voor verschillende bouwmarkten aangeboden. Participanten wisten dit niet van tevoren. Observaties zijn bedoeld om tersluiks een beeld te krijgen van de alledaagse manier van leven van een huishouden. De ruimtelijke focus is daarbij het 'thuis' en de directe omgeving van huishoudens, zoals de straat of de supermarkt. Semigestructureerde interviews zijn gehouden met een thematische interviewgids als leidraad, opgenomen met een audio- of videorecorder (bijlage D). Participanten konden op elk moment aangeven dat iets niet mocht worden opgenomen, ook achteraf konden delen van de opname op verzoek verwijderd worden. Interviews duurden tussen de één en drie uur. Tevens zijn er diepte-interviews gehouden met organisaties, welke grofweg langs dezelfde thema's verliepen als de interviews met de huishoudens.

Visuele etnografie

We gebruiken etnografisch werk om diepgaande inzichten te krijgen in de wisselwerking tussen praktijken, mensen en omgeving. Het doel is om te begrijpen hoe de sociale praktijken rondom voedsel en energie in elkaar steken binnen deze context en hoe ze verband houden met elkaar. Met die informatie kunnen we ons richten op onderdelen of bundels van praktijken die een duurzame uitkomst waarschijnlijker maken. De diepte en verscheidenheid van gegevens van (visuele) etnografie past bij de complexiteit van duurzaamheidsuitdagingen, en maakt een betere verbinding mogelijk tussen klimaatbeleid en de ervaring van burgers. Het etnografisch werk heeft daarom zowel een geschreven als een visuele analyse.

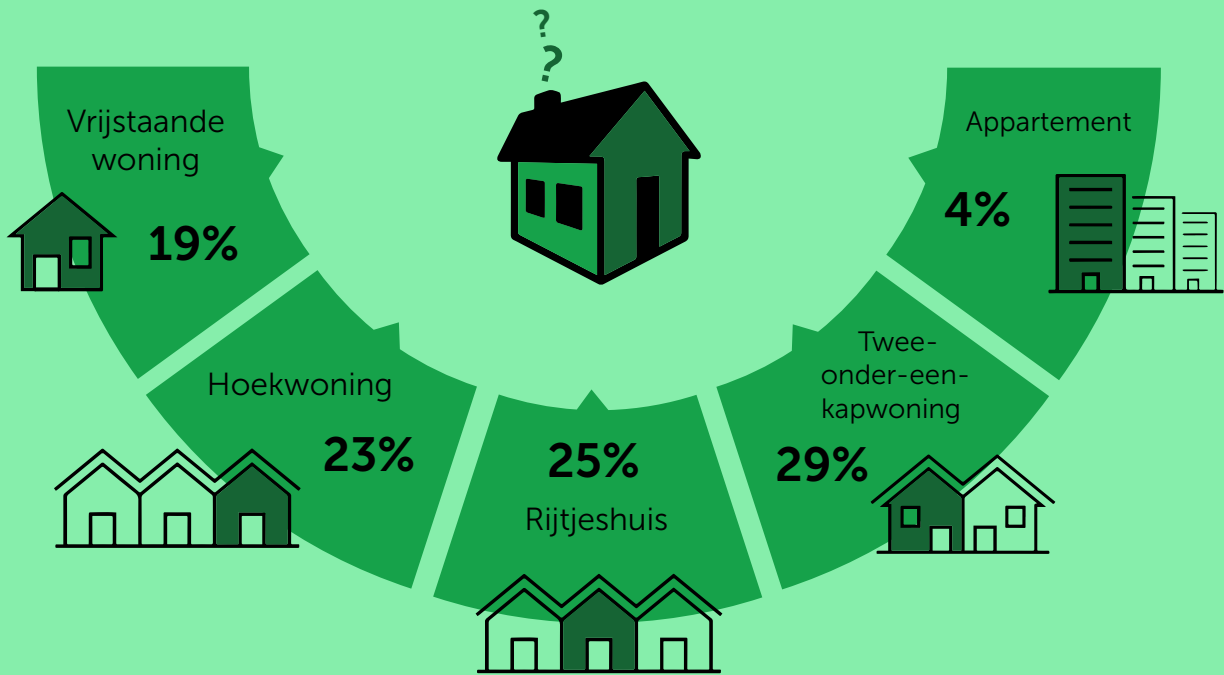
Resultaten

Inzichten uit de retrofitvragenlijst en interviews

Voor de visuele weergave van de uitkomsten van de retrofitvragenlijst verwijzen we naar de infographics op pagina 23 tot en met 27. Hierin is allereerst opvallend dat de meeste respondenten aangeven aan dat duurzaamheid belangrijk voor hen is. Het is echter ook nodig om te kijken naar welke andere betekenissen een rol spelen in retrofitpraktijken, bijvoorbeeld dat het eindresultaat functioneel, netjes en passend in de omgeving moet zijn. Bij competenties en materiële elementen in de retrofit vragenlijst is het interessant om te kijken naar de groep mensen die aangeeft wel te willen verduurzamen, maar dat nu niet denkt te kunnen. Deze groep geeft aan subsidies en geschikte aannemers nodig te hebben, maar er is ook een tekort aan tijd. De geïnterviewde deelnemers beschikken allen over een netwerk waar men makkelijk informatie kon inwinnen bij vrienden, dit gemeenschapsaspect was een belangrijk onderdeel van een duurzame retrofitting praktijk. Binnen deze uitingsvorm van *energy-retrofitting* zijn zelfbouwvaardigheden wel een benodigd element, maar hiervoor klopt men ook regelmatig aan bij het eigen netwerk. Een van de deelnemers vertelde dat er een regeling is geweest voor doe-het-zelvers, waarbij men een voucher kon indienen bij de bouwmarkt om zelf te verduurzamen en gaf aan dat het goed zou zijn als deze er weer zou zijn.

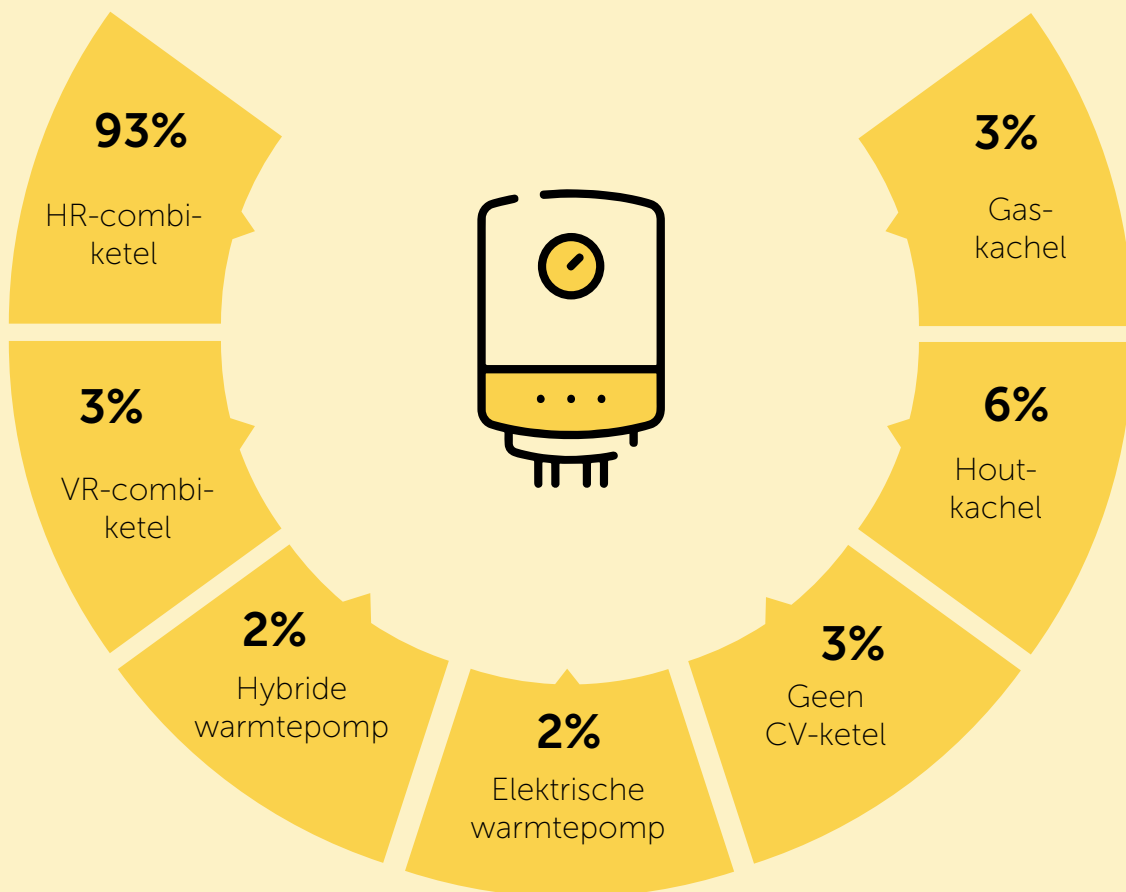
In deze infographic zijn de belangrijkste resultaten te vinden van de retrofitvragenlijst die in de gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk is uitgezet. De vragenlijst is door 641 inwoners ingevuld.

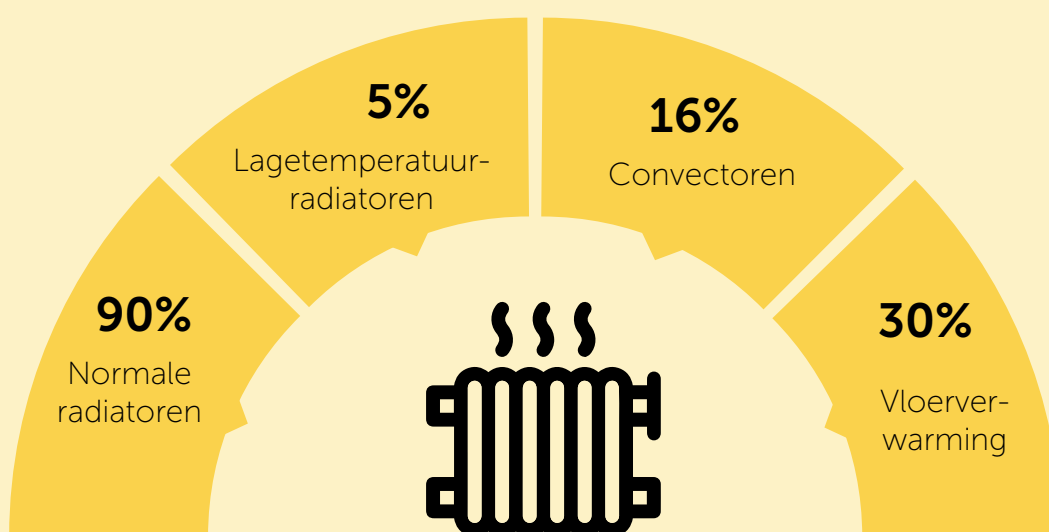
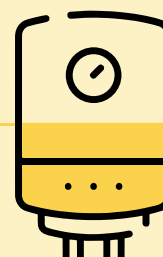
Voel jij je thuis

in je eigen huis?

45% Heeft afgelopen 5 jaar de ketel vervangen

Dakisolatie

18% had al dakisolatie

57% heeft dakisolatie (laten) aanbrengen

12% zou het nog willen (laten) aanbrengen

5% wil geen dakisolatie

Gevelisolatie

14% had al gevelisolatie

57% heeft gevelisolatie (laten) aanbrengen

16% zou het nog willen (laten) aanbrengen

7% wil geen gevelisolatie

Vloerisolatie

7% had al vloerisolatie

49% heeft vloerisolatie (laten) aanbrengen

24% zou het nog willen (laten) aanbrengen

12% wil geen vloerisolatie

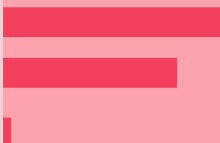

Glas

54% heeft dubbel glas

43% heeft HR++ glas

Bijna niemand heeft nog enkel glas

De afgelopen 5 jaar heeft ...

De komende 5 jaar wil ...

Kleine aanpassingen

Verbouwing

Verduurzaming

91%

hun woning
aangepast

76%

hun woning
(verder)
aanpassen

47%

heeft hier
geen concrete
plannen voor

29%

heeft hier
wel concrete
plannen voor

55%

hun woning
verbouwd

10%

wel verbouwd
maar niet
verduurzaamd

36%

hun woning
(verder)
verbouwen

13%

heeft hier
geen concrete
plannen voor

23%

heeft hier
wel concrete
plannen voor

82%

hun woning
verduurzaamd

39%

wel verduurzaamd,
maar niet verbouwd

74%

hun woning
(verder)
verduurzamen,

52%

heeft hier
geen concrete
plannen voor

22%

heeft hier
wel concrete
plannen voor

De drie belangrijkste redenen om te verduurzamen zijn:

35%

Comfort

29%

Financieel

26%

Milieu

15% van de respondenten wil (verder) verduurzamen, maar geeft aan dat dit niet zal lukken. Zij hebben hiervoor nodig:

39%

Subsidie

35%

Spaargeld

29%

Tijd

29%

Aannemer

15%

Lening

12% wil niet (verder) verduurzamen, omdat:

Alles al gedaan is **51%**, het financieel niet aantrekkelijk is **17%**, het teveel gedoe is **5%**

Verbouwings- en verduurzamingspraktijken

Vaardigheden

Respondenten zijn het beste in:

Verduurzamen

63%

Knopen doorhakken

57%

Informatie vinden over verduurzaming

47%

Subsidie of lening aanvragen

Responden vinden het moeilijk om:

27%

Te weten wie de verduurzaming kan uitvoeren

16%

Informatie te vinden over verduurzaming

Verbouwen

75%

Knopen doorhakken

62%

Organiseren

57%

Sparen

Materialen

Materialen waar responden *niet* over beschikken:

41%

Subsidies

40%

Bouwmaterialen

31%

Aannemers

27%

Tijd

Materialen waar respondenten *wel* over beschikken:

55%

Spaargeld

46%

Tijd

27%

Gereedschap

70% van de respondenten beschikt niet over een lening en heeft deze ook niet nodig, wel geeft **41%** aan subsidie nodig te hebben, respondenten sluiten dus waarschijnlijk liever geen lening af.

Betekenenissen

Hoofdfactoren bij de organisatie en uitvoering van aanpassingen zijn:

87%

Duurzaamheid

47%

Geld

41%

Tijd

Belangrijkste betekenissen bij het verbouwen en verduurzamen van de woning zijn:

97%

Functioneel

95%

Duurzaam

95%

Netjes

76%

Mooi

71%

Zelf voorzienend

71%

Passend in de omgeving

Een ander inzicht dat werd bevestigd in de interviews, was de noodzaak van het ontzorgen van aanvraagprocedures van financiële regelingen en subsidies en het gemak van ontzorging door *opt-in* bij collectieve acties voor retrofitting. Van de respondenten gaf 34% namelijk aan het moeilijk te vinden zelf een verbouwing uit te voeren. Een andere belangrijke bevinding uit de retrofitvragenlijst is dat een groot deel van de respondenten aangeeft geen lening te hebben voor hun verbouwingen en deze ook niet nodig te hebben (70%). Gezien de observatie dat 41% van de respondenten aangeeft wel een subsidie nodig te hebben (een kwart van de respondenten geeft aan geen subsidie nodig te hebben), zou dit kunnen betekenen dat mensen die wel geldmaterialen nodig hebben daarvoor liever *geen* lening afsluiten. Ten slotte is het belangrijk om uit te lichten dat hoewel verduurzaming veelal wordt meegenomen in een verbouwing (90%), verduurzaming *zonder* verbouwing ook met enige regelmaat voorkomt (39%). Aan de ene kant biedt verbouwing dus een interessante koppelkans, maar aan de andere kant wordt verduurzaming (*energy-retrofitting*) inmiddels ook als een op zichzelf staande praktijk ervaren.

Inzichten uit etnografisch veldwerk over retrofitting

In het etnografische veldwerk hebben we gezien dat er in retrofitpraktijken vaak een sterke rol is voor het investeren in 'slimme' of 'duurzame' technologische oplossingen, zoals zonnepanelen, elektrische auto's, of slimme koelkasten. Deze investeringen hangen uiteraard samen met het beschikbare geld, en de materiële producten en grondstoffen die nodig zijn om dergelijke apparaten te kunnen aanschaffen. Materiële elementen spelen dus een centrale rol in deze vorm van retrofitting. Afgezien van een huishouden dat zonnepanelen huurde via hun woningcorporatie, ontvingen alle huishoudens die zelf grote investeringen hebben gemaakt in eco-technologie hiervoor subsidie. Een betekenis die een belangrijke rol speelt bij deze uitingsvorm van retrofitpraktijken is het idee van de noodzaak van vooruitgang door middel van technologische oplossingen. De andere kant van deze munt is het gevoel dat je achterblijft als je daar nog niet in hebt geïnvesteerd. Eén deelnemer bleef zich verontschuldigen voor het feit dat ze geen warmtepomp had, ze noemde hier verschillende redenen voor, ook al vroeg de onderzoeker daar niet naar.

“ *Twee huizen verder. Niet dit huis, maar dat huis daarna, die hebben er ook één. Die zei ook van: 'Veel te vroeg gekocht.'* ”

Veel mensen binnen haar sociale kring hadden al wel een warmtepomp, en zij had het gevoel dat ze achterliep. In een gemeenschap waar 'groene' producten, zoals zonnepanelen of warmtepompen, sociaal wenselijk zijn, kan investeren in ecotechnologieën je sociale status verhogen (Griskevicius, Tybur & Van den Bergh, 2010). De betekenis die hier wordt gegeven aan ecotechnologie is dus een belangrijke manier waarop de praktijk retrofitting mensen werft.

De betekenis, *sociale status*, blijkt ook belangrijk bij woningbouwcorporaties. Een deelnemer die in een wooncomplex met sociale huurwoningen woont, constateerde dat de zonnepanelen op zijn flat werden geplaatst vanwege de verhoging van de groene status van dit bedrijf:

“ *Hier kun je zien dat lang niet al het dakoppervlak voor zonnepanelen is gebruikt (ondanks Patrimoniums ecologische imago) waarom? Tja, met nieuwbouw kom je met de burgemeester in de krant...* ”

Met andere woorden, retrofitpraktijken staan in dergelijke gevallen vooral in het teken van een 'groen' imago dat zichtbaar wordt gemaakt door te investeren in groene technologieën. Het is niet noodzakelijk zo dat met deze praktijken ook milieuwinst wordt geboekt. Daarnaast hebben de materialen die worden gebruikt in de apparaten ook (verborgen) milieukosten die niet mee worden genomen wanneer het energiebesparingspotentieel van retrofitting wordt bekeken (Vasseuret al., 2019). De hierboven beschreven retrofitpraktijken, worden sterk beïnvloed door marketingpraktijken die inspelen op het idee dat consumenten individueel hun verantwoordelijkheid kunnen

nemen om groen te leven door te investeren in 'slimme' en 'duurzame' apparaten. Hierdoor kunnen mensen het gevoel krijgen dat ze achterblijven als ze *niet* investeren in die apparaten. Onderzoek toont aan dat verschillende bedrijven het duurzame imago bewust proberen aan te nemen om meer winst te kunnen maken (*greenwashing*), terwijl ze duurzame systeemverandering liever vermijden omdat dat hun winst inperkt (Chater & Loewenstein, in press).

Figuur 5. Links: Een wasmachine en droger in een tweepersoonshuishouden, aangedreven door zonne-energie. Rechts: Een gloednieuwe grote Amerikaanse stijl koelkast met wifi, aangedreven door zonne-energie

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat geld een belangrijke rol speelt in de invulling die retrofit-praktijken krijgen; investeren in 'slimme' en 'duurzame' apparaten kost immers geld. De rol van geld is ook belangrijk in praktijken die draaien om de omgang met gebruikte materialen. We kunnen hier grofweg onderscheid maken tussen twee uitingsvormen van de praktijk. Eén ervan is het geven van een nieuw leven aan gebruikte materialen door ze te verkopen of naar een kringloopwinkel te brengen. In deze vorm wordt er veel waarde gehecht aan gebruikte materialen. Een andere vorm die we zagen is het brengen van gebruikte materialen naar een recyclingstation van de gemeente, waar veel nog bruikbaar materialen in delen wordt gerecycled (wat veel energie kost) en onbruikbaar materiaal wordt verbrand of weggegooid. In deze praktijk is de waarde van gebruikte materialen relatief laag, zoals geïllustreerd in een gesprek tussen deelnemers in een huishouden over delen van hun keuken:

“ Hij was niets meer waard. ”

“ Oké, je ging dat niet nog eens even verkopen of zo? ”

“ Nee, maar er is niemand die daarop zit te wachten. ”

We observeren dat het kopen en verkopen van gebruikte materialen een minder gedragen praktijk is bij groepen die er financieel relatief goed voorstaan². Dit heeft mogelijk vooral te maken met de manier waarop retrofitting samenhangt met andere praktijken waarin deze groepen deelnemen. Zo weten we dat culturele normen en waarden over rijkdom worden geassocieerd met nieuwe en luxeartikelen, waardoor aan tweedehands spullen het stigma van een lagere sociale status kleeft (Bailey, 2021). Deze betekenis dat gebruikte materialen een lage waarde hebben, vindt dus mogelijk haar oorsprong in praktijken die te maken hebben met uitdrukken van sociale status. Die praktijken scheppen een omgeving waarin uitingvormen van retrofitting waarbij hergebruik een belangrijke betekenis is, moeilijker voeten aan de grond krijgen.

Bij het plaatselijke metaalrecycling station merkte de floormanager ook op dat bezoekers min of meer aannemen dat de waarde van de materialen die ze komen brengen laag is. Het viel hem op dat mensen verbaasd waren over hoeveel geld ze kregen voor het 'afval' van hun renovatie:

“ Ja je komt binnen met je metalen en de meeste mensen hebben niet helemaal een idee wat wat is. ”

Dit laat zien dat het algemene idee dat gebruikte materialen weinig waarde hebben (een element van betekenis) zich ook vertaalt in aannames over de waarde van concrete materialen (een element van kennis). In deze praktijken zien we dus dat een lage waardering van materialen samenhangt met een beperkte competentie om de waarde van specifieke materialen juist in te schatten.

Figuur 6. **Een deelnemer ruimt zijn zelfgemaakte kaars op, gemaakt van oude stukken was.**

² Vanuit de lens van sociale praktijken bekeken, betekent dit overigens niet dat het hebben van geld moet worden gezien als een oorzaak van bepaalde manieren van handelen. Praktijken worden in principe niet veroorzaakt, maar kunnen wel een meer of minder goede voedingsbodem vinden in verschillende soorten omgevingen. De aanwezigheid van geld is vanuit deze lens dus een omgevingsfactor die mede bepaalt hoe makkelijk of moeilijk verschillende soorten praktijken in die omgeving *drag*ers vinden.

Energiepraktijken

We observeren hier een basaal onderscheid tussen twee soorten energiepraktijken. Zo zien we energiepraktijken waarin ecotechnologieën sterk vertegenwoordigd zijn en waarin energiebesparing ook vooral via technologische oplossingen wordt nagestreefd. Een andere variant die we observeren betreft energiepraktijken waarin *gematigdheid* als betekenis een grote rol speelt, wat zich uit in gematigd bezit en gebruik van apparaten en het wonen in een relatief kleiner huis. Ecotechnologieën spelen in deze laatste variant nauwelijks een rol van betekenis. Dit is in lijn met eerder onderzoek (Wittenberg & Matthies, 2016). In de praktijken waarin ecotechnologieën centraal staan, zien we dat energiebesparing vooral naar die technologieën wordt gedelegeerd. We zien bij deze uitingsvorm een zodanig groot vertrouwen in de technologie, dat mensen zichzelf de ruimte geven om in andere praktijken meer energie te verbruiken. Dit staat in de literatuur bekend als het *reboundeffect* (Huddart Kennedy et al., 2013).

We zien hier een interessante parallel met observaties die we over retrofitpraktijken hebben gedaan: in sommige varianten van retrofit- en energiepraktijken is er sprake van een zekere uitbesteding van duurzaamheidsmaatregelen aan technologie. Dat betekent ook dat in deze praktijken duurzaamheid als motivatie relatief losjes verbonden blijft met andere elementen. Dit maakt het bijvoorbeeld mogelijk dat er in deze praktijken een relatief lage waarde wordt gehecht aan gebruikte materialen. We observeren ook dat de praktijken die draaien om ecotechnologieën vooral een sterke voedingsbodem vinden bij groepen mensen die relatief welvarend zijn. Dat is logisch omdat ecotechnologieën om flinke investeringen kunnen vragen. In het licht van het *recht* op een duurzaam leven zou dit kunnen betekenen dat je bij minder welvarende huishoudens een betere voedingsbodem voor deze praktijken kan scheppen door bijvoorbeeld financiële ondersteuning. Het is belangrijk om te voorkomen dat de nadruk in sturing en beleid *alleen* op technologische materialen komt te liggen.

Vervolg

Vervolg van deze onderzoekslijn

Er zijn een aantal punten waarop aanvullend onderzoek nodig is. De data uit de retrofitvragenlijst betreft alleen huishoudens die hun huizen al hebben verduurzaamd. Inzichten in de groep huishoudens die dit nog niet hebben gedaan, zijn waardevol. Hiermee krijgen we een beter beeld over hoe verduurzaming, verbouwing, energiepraktijken en beelden over energiebesparing zich tot elkaar verhouden in een groep die meer representatief is voor de drie gemeenten. Daarom zullen wij in de volgende fase de energielijn verder verdiepen door meer data op te halen over huishoudens *zonder* duurzame aanpassingen in huis. Dit doen we zowel onder woningeigenaren van woningen met een lage WOZ-waarde en laag energielabel, gespikkeld bezit van koop en huurwoningen en voor koopwoningen die onderdeel zijn van een Vereniging van Eigenaren (VvE). Ten tijde van de publicatie van dit rapport zijn de onderzoekers hier al mee begonnen (zie hiervoor ook het 'doorkijkje naar de volgende fasen' in de conclusie). Uit deze inzichten kunnen bijvoorbeeld barrières naar voren komen die van belang kunnen zijn om mee te nemen in de co-creatiefase van dit project. Tevens zal gekeken worden naar de samenhang tussen retrofitting en dagelijkse energiepraktijken en mogelijke spillovereffecten.

Aanknopingspunten voor beleid en sturing

We kunnen een aantal aanknopingspunten voor sturing en beleid noemen op basis van de inzichten in lokale retrofitting en energiepraktijken. Allereerst is het van belang om voor de energietransitie rekening te houden met de **verschillende elementen** die binnen de sociale praktijk retrofitting een rol spelen: kennis, vaardigheden, betekenis en materiele aspecten. Het is belangrijk om in te zetten op het ontzorgen van aanvraagprocedures van financiële regelingen en gemak van opt-in bij collectieve acties. Voor een inclusieve energietransitie zijn de toegankelijkheid en toepasbaarheid van subsidies noodzakelijk. Daarentegen is een focus op financiële middelen en technologische oplossingen waarschijnlijk niet voldoende om mensen mee te krijgen in de verduurzamingsopgave. Naast financiële middelen is er ook gebrek aan geschikte aannemers, tijd en bepaalde vaardigheden om te kunnen verduurzamen. Een ander nadeel van een technologische focus binnen de communicatie van gemeenten over energie-transitie is dat het mensen af kan schrikken. Het is belangrijk om in de communicatie rekening te houden de verschillende betekenissen die aan verduurzaming worden toegekend. Die lopen uiteen van duurzaam, functioneel, netjes, zelfvoorzienend, comfortverhogend en financieel aantrekkelijk.

Een te sterke **focus op ecotechnologieën** bij retrofitting kan bovendien een **polariserend effect** hebben, omdat alleen mensen met voldoende financiële middelen mee kunnen doen aan de *eco-consumptie*. Het gevaar bestaat dat het beeld ontstaat dat huishoudens die minder te besteden hebben minder milieuvriendelijk zijn, terwijl ze wellicht juist minder energie gebruiken. Zonnepanelen, warmtepompen en elektrische auto's zijn inmiddels voor veel mensen een statussymbool. Het is dan ook niet gek dat verduurzaming een terrein is waarop sommige burgers zich misplaatst voelen. Voor het sociaal-maatschappelijke probleem dat we nu energiearmoede noemen is bovendien een geïntegreerde aanpak nodig over verschillende afdelingen heen, omdat armoede raakt aan veel meer thema's dan alleen energie (Straver et al., 2020).

Een alternatief aanknopingspunt is om meer aandacht geven aan de inzet van **tweedehands materialen voor retrofitting**. Nieuwe producten brengen namelijk veel (verborgen) milieukosten met zich mee, terwijl aan tweedehands materialen soms een negatief beeld hangt. Er kan een link worden gelegd met het beleidsthema **circulair** en meer aandacht worden besteed aan het destigmatiseren van tweedehands materialen. Tegelijkertijd zou er dan ook aandacht moeten zijn voor de vaardigheden die hierbij komen kijken voor burgers. Wellicht kan het nieuwe circulaire ambachtscentrum in Barendrecht aandacht besteden aan een programmatische interventie op deze praktijk.

Een aanvullende mogelijkheid is om aansluiting te zoeken bij de **doe-het-zelf uitingsvorm** van retrofitting. Er zijn mensen die minder behoefte hebben aan aannemers, leningen en ingewikkelde subsidies maar wel gebaat zijn bij een simpele doe-het-zelf subsidie. Momenteel (juli 2023) is er ook weer een pilot met doe-het-zelf vouchers. Binnen deze uitingsvorm zijn zelfbouwvaardigheden een benodigd element en kennis en informatie wordt eerder uit een persoonlijk netwerk van vrienden, collega's, familie en burens gehaald. Een extra interventie op het gebied van zelfbouwvaardigheden en een *kluscommunity* zou daarom wellicht een interessante invalshoek zijn. Om in te spelen op het communityaspect kunnen bewonerscollectieven zoals Energiecollectief Albrandswaard of de Groene Stroom interessante partners zijn. Er wordt momenteel al met deze partijen samengewerkt en de gemeenten experimenteren sinds kort ook met energiefixers (in aanvulling op de energiecoaches).

Als laatste is het belangrijk om rekening te houden met de **relatie tussen retrofitting en energiepraktijken en het reboundeffect**. Als mensen na verduurzaming van hun huis meer energie gaan gebruiken, levert dit niet de beoogde milieuwinst op. Interventies die inzetten op energiebesparing moeten niet los worden gezien van verduurzamingsacties. Studies naar sociale normen en sociale identiteit op energiegebied laten bovendien zien dat interventies in energieverbruik positieve spillovers kunnen hebben op andere consumptiepatronen (Vasseur, Marique & Udalov, 2019). Daarbij is het wel belangrijk om niet de *verantwoordelijkheid* van verduurzaming neer te leggen bij de individu, maar na te denken over de condities waarbinnen voor meer mensen een lager energiegebruik vanzelfsprekend en toegankelijk wordt.

Hoofdstuk 3

Voedselpraktijken

Kernuitkomsten

In Nederland is het gebruikelijk om thuis aan tafel een verse avondmaaltijd te eten, waarbij vlees regelmatig op het menu staat. Opvallend genoeg speelt milieu-impact een beperkte rol bij boodschappen doen, koken en eten, maar wordt het een belangrijkere betekenis bij afvalscheiding en voedselrestbewaring. Kookvaardigheden zijn gekoppeld aan gezondere eetgewoonten, minder afhaalmaaltijden en minder plastic verpakkingen. Binnen deze bundel was milieu-impact een belangrijke betekenis over alle voedselpraktijken heen. Geld lijkt niet het grootste obstakel voor duurzaam en gezond gedrag, eerder ontbreekt het aan kennis en plezier in het bereiden van voedsel. Dit hangt echter ook samen met een gebrek aan tijd en energie om, bijvoorbeeld na een lange werkdag, nog uitgebreid te koken. Het onderzoek onthulde interessante interacties tussen de voedselpraktijken. Er is een link tussen meer 'nonchalante' uitingsvormen van voedselpraktijken, waarbij weinig kennis over gezondheid van voedsel gepaard gaat met weinig kook-vaardigheden, vaker kant-en-klaar koken en minder consequent afval scheiden. De supermarkt heeft een grote invloed op winkelgedrag en daarmee, via verschillende praktijkinteracties, op voedselverspilling en afval. Supermarkten zijn de gemakkelijke standaardoptie voor boodschappen, en door het gebrek aan bereik- en beschikbaarheid van alternatieve opties wordt de invloed van supermarkten en producenten vergroot. Gemeenschapsgevoel en samenwerking bevorderen bundels van praktijken met lage milieu-impact, bijvoorbeeld door gezamenlijke activiteiten of buurtmoestuinen. Persoonlijke sociale netwerken zijn belangrijke kanalen voor informatie over eten. Het verbinden met de herkomst van voedsel speelt ook een cruciale rol bij duurzaamheid, bijvoorbeeld door inkopen bij lokale boeren of markten of zelf voedsel verbouwen in een moestuin.

Werkwijze

Doel: begrijpen van de keten van voedselpraktijken van huishoudens

Onze sociale, materiële en institutionele omgevingen hebben een grote invloed op hoe we voedsel kopen en eten, hoe we ons ontdoen van (voedsel)afval en hoe voedsel onderdeel is van sociale interacties. Door te onderzoeken hoe mensen omgaan met voedsel in hun dagelijks leven, krijgen we inzicht in de complexe wisselwerking tussen praktijken, mensen en hun omgeving. Met die informatie kunnen we ons richten op onderdelen of bundels van praktijken die een duurzame uitkomst waarschijnlijker maken.

Methoden: vragenlijst en etnografisch veldwerk

In dit hoofdstuk rapporteren we zowel de analyses van energiepraktijken uit het etnografische veldwerk, als de voedselvragenlijst die is uitgezet onder een representatief panel in Nederland. Het etnografisch veldwerk bestond uit observaties en interviews bij huishoudens in de gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk. We gebruiken etnografisch veldwerk om diepgaande inzichten te krijgen in de uitkomsten van de vragenlijst. Voor de werkwijze van het etnografische veldwerk verwijzen we naar de methodensectie van het vorige hoofdstuk.

Procedure dataverzameling van de voedsel-vragenlijst

Voor deze onderzoekslijn hebben we gebruik gemaakt van het LISS-panel, een panel van Universiteit Utrecht waarbij representatieve gegevens worden verzameld onder de Nederlandse bevolking over hun meningen, gedrag en leefomstandigheden. De vragenlijst is door 1612 respondenten ingevuld en gaat over de verschillende vaardigheden, materialen en betekenissen binnen voedselpraktijken. We onderzoeken een keten van voedselpraktijken: boodschappen doen, (avond)eten maken, (avond)eten, opruimen van voedselresten en verpakkingen.

Procedure analyse van de voedselvragenlijst

Na een beschrijvende analyse voeren we een Latent Class Analysis (LCA) uit in het programma STATA, op een selectie van data waarvan verwacht wordt dat deze typerend zijn voor de praktijken (bijlage C). Met de LCA komen we tot een aantal profielen van uitingvormen van een voedselpraktijk, ingedeeld op basis van hogere/lagere scores op bepaalde betekenissen, vaardigheden, materialen en acties. In stap 2 doen we een regressie op de samenhang van een praktijk met uitingvormen van andere voedselpraktijken

Resultaten van de voedsel-vragenlijst

Beschrijvende analyses

Uit de voedselvragenlijst kwam naar voren dat het thuis maken en samen eten van een avondmaaltijd de meest breedgedragen praktijken zijn. Vlees eten is regelmatig onderdeel van voedselpraktijken (60%), terwijl de kennis van de impact van vlees eten op het milieu ook aanwezig is (87%). Bij boodschappen doen, koken en eten heeft duurzaamheid een relatief kleine rol van betekenis. Dit is opvallend omdat duurzaamheid wel een belangrijke(re) betekenis heeft bij praktijken van afvalscheiding en het bewaren van voedselresten. Recycling en klikjes bewaren zijn voor veel mensen routinematige handelingen, maar 20% van onze respondenten vergeten geregeld de bewaarde voedselresten op te eten. Maaltijden worden overwegend vers bereid (59% kookt vers en 85% eet maaltijden met verse ingrediënten). Dit is gezonder dan afhaal of kant-en-klaar, en resulteert in minder plastic afval. Echter, op verschillende vlakken blijkt dat weten niet hetzelfde is als doen. De meeste deelnemers (83%) weet namelijk welk eten gezond is, maar 20% vindt gezond eten toch moeilijk. Uit de vragenlijst blijkt dat duurzame uitingvormen van voedselpraktijken ook vaker gezond zijn, en daarbij zijn vaardigheden om te koken belangrijk.

Boodschappen en koken moeten vooral weinig geld, tijd en moeite kosten, maar bij eten scoren betekenissen als 'lekker' 'gezond' en 'sociaal' juist hoger. De praktijk 'boodschappen doen' vindt overwegend plaats bij reguliere supermarkten zoals de Jumbo, Albert Heijn, Lidl of Aldi (96% van de deelnemers doet hier vaak boodschappen). Dit verhoudt zich dus niet tot een specifieke 'uitingsvorm' van de praktijk voor bepaalde groepen mensen. De vragenlijst laat zien dat 20% procent van de deelnemers vaak online boodschappen doet, 35% koopt vaak voedsel op de markt, 50% komt regelmatig bij speciaalzaken zoals de bakker of slager en 8% van de deelnemers haalt voedsel uit een (collectieve) moestuin. Wat we echter willen weten is hoe dit zich verhoudt tot bepaalde vaardigheden, betekenissen en materialen. Hiervoor doen we hieronder meer verdiepende analyses.

Uitkomsten Latent Class Analysis

Om te onderzoeken wat uitingvormen zijn van de verschillende voedselpraktijken analyseren we de data met een Latent Class Analysis (LCA). We presenteren de uitkomsten van de LCA in een tabel per voedselpraktijk: boodschappen doen, koken, eten en omgaan met voedselresten en verpakkingsafval. In de tabellen beschrijven we de verschillende klassen (uitingsvormen van de

praktijk) op basis van overeenkomstige scores op materialen, vaardigheden, betekenis en handelingen. De percentages geven aan hoe dominant deze uitingsvorm is onder de deelnemers van de vragenlijst. Als tweede stap doen we een regressie op lidmaatschap van de klassen van andere voedselpraktijken. Met deze stap onderzoeken we hoe de praktijken zich tot elkaar verhouden. Een van de manieren waarop praktijken met elkaar samenhangen is via individuen die erin deelnemen. Mensen combineren in hun dagelijks leven verschillende sociale praktijken met elkaar (McMeekin & Southerton, 2012). Deze analyse is dus niet bedoeld om bepaalde bevolkingsgroepen te 'targeten', maar om te onderzoeken welke praktijken vaak hand in hand gaan.

Praktijk 1: **KOPEN- Boodschappen doen**

Klasse 1 (grootst)	Klasse 2	Klasse 3	Klasse 4
Traditioneel boodschappen doen	Makkelijk & online boodschappen doen	Duurzaam boodschappen doen	Nonchalant boodschappen doen
37% deelnemers	18% deelnemers	30% deelnemers	14% deelnemers
Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving
De kern van deze uitingsvorm is het 'gewoon' doen van boodschappen bij de traditionele supermarkt(keten), soms bij speciaalzaken en niet online. De duurzaamheid van producten speelt in deze praktijken geen grote rol van betekenis. Gezondheid is juist weer wel belangrijk. Qua vaardigheden hoort het maken en gebruiken van een boodschappenlijstje erbij, en inventariseren van wat thuis op voorraad is. Voor de boodschappen wordt soms tot vaak de auto gebruikt.	Deze uitingsvorm van boodschappen doen lijkt in veel aspecten op die van klasse 1, maar in dit geval ligt de nadruk op online boodschappen, waarbij het gemak een belangrijke betekenis is. Boodschappen worden vaker gedaan bij cultuurspecifieke winkels (Turks, Aziatisch, Pools, etc). Daarbij wordt soms tot vaak de auto gebruikt. Net als k1 is er begrip van wat labels betekenen en wat duurzaam is, maar duurzaamheid wordt niet belangrijk gevonden. Weinig moeite en tijd scoren iets hoger dan in k1.	In deze uitingsvorm worden boodschappen regelmatig gedaan op de markt of in speciaalzaken (zoals bakker en slager). Boodschappen worden ook vaker gedaan bij biologische winkels. In deze uitingsvorm is duurzaamheid een belangrijke betekenis bij het doen van boodschappen. Dat uit zich ook in een zeldzamer gebruik van de auto. Duurzame eigenschappen van producten, lokale productie en recyclebare verpakkingen zijn ook belangrijk, terwijl deze aspecten bij andere uitingsvormen geen rol van betekenis spelen.	In deze uitingsvorm spelen betekenissen als gezondheid en duurzaamheid een minder belangrijke rol dan in k1-3. Dat zie je terug in producten die bij deze uitingsvorm worden gekocht en bij de kennis die daarbij wordt ingezet. Er is weinig kennis over welke producten duurzaam zijn en wat labels betekenen. Boodschappen doen moet vooral weinig geld, moeite en tijd kosten. Boodschappen doen gebeurt met een lagere frequentie dan in k1 en er wordt vaker gebruik gemaakt van een auto. Het inventariseren van voorraad en het gebruik van een boodschappenlijst komen ook minder vaak voor.
Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken
[referentiecategorie]	Deze uitingsvorm hangt significant minder vaak samen met 'kant-en-klaar (ongezond) koken' (2K3) en 'niet zelf koken' (2K5)	Hangt vaak samen met 'duurzaam en vaardig koken' (2K1), 'flexitair eten' (3K4) en 'plantaardig en duurzaam eten' (3K2), maar ook met 'sociaal en makkelijk eten' (3K1), waarbij wel regelmatig in vlees wordt gegeten. Duurzaam boodschappen doen verhoudt zich dus niet per se tot duurzaam eten.	Deze uitingsvorm hangt vaak samen met 'Kant-en-klaar (ongezond) koken' (2K3) of 'niet zelf koken' (2K5). Daarnaast hangt deze uitingsvorm samen met 'minder consequent afval scheiden' (5K1-2-5) en 'minder vaardig met voedselresten' (4K2). Beoefenaars van deze uitingsvormen lijken nonchalant bij verschillende voedselpraktijken.

Praktijk 2: **KOKEN - Avondeten maken**

Klasse 1	Klasse 2 (grootst)	Klasse 3	Klasse 4	Klasse 5
Duurzaam en vaardig koken	Snel en pragmatisch koken	Kant-en-klaar (ongezond) koken	Kwaliteit koken	Niet zelf koken
15%	44%	8%	19%	14%
Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving
Deze uitingsvorm van koken scoort het hoogst op alle vragen over kennis en vaardigheden: het omvat goed, gezond en vegan koken, en het nauwkeurig inschatten van hoeveelheden. Duurzaamheid is in deze uitingsvorm een belangrijkere betekenis dan in andere uitingsvormen, maar geld is ook belangrijk. Koken heeft in deze uitingsvorm ook een positieve betekenis: het is iets dat je graag en vaak doet. Bij deze uitingsvorm worden verse ingrediënten uitgebreid gebruikt.	Deze dominante uitingsvorm van koken, wordt gekenmerkt door gemiddelde antwoorden vergeleken andere klassen, behalve een hoge score op dat koken 'weinig moeite en tijd' moet kosten en dat snel koken met verse ingrediënten vaker voorkomt is dan uitgebreid koken. Duurzaamheid is geen onbelangrijke betekenis, maar efficiëntie en geld scoren hoger. Beoefenaars van deze uitingsvorm kunnen wel goed koken, vinden ze zelf, maar wellicht is er weinig tijd voor.	In deze uitingsvorm van koken wordt de betekenis 'duurzaamheid' het minst belangrijk gevonden en wordt het materiaal 'verse ingrediënten' het minst vaak gebruikt. Er komen in deze praktijk vooral materialen voor zoals kant-en-klaar pakjes en afgehaald of bezorgd eten. In K3 komen de minste kennis en vaardigheden van gezond of veganistisch koken voor, maar er worden wel algemene kookvaardigheden gerapporteerd. Betekenissen zoals goedkoop en efficiënt zijn belangrijker dan duurzaamheid, gezond of sociaal. De beoefenaars van deze uitingsvorm zijn minder tevreden met hun keuken dan andere groepen.	In deze uitingsvorm ligt veel minder nadruk op de betekenis 'goedkoop' eten. Tijd en moeite is minder belangrijk dan bij andere klassen. Opvallend in K4 is dat beoefenaars van deze kookpraktijk vinden dat ze niet heel 'goed' maar juist wel 'gezond' kunnen koken. In deze uitingsvorm wordt (net als k1) vaak uitgebreid gekookt met verse ingrediënten en deze groep heeft de best uitgeruste keukens.	Beoefenaars van deze praktijk zien koken vaker als de taak van iemand anders. De sociale betekenis die gegeven wordt aan koken is dus ook laag. In deze huishoudens wordt er wel uitgebreid (>k2) of snel (< k2) gekookt met verse ingrediënten, maar deelnemers aan deze uitingsvorm koken zelden zelf. Ook al geven zij aan wel de vaardigheden te bezitten om (gezond) te kunnen koken.
Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken
Deze uitingsvorm van koken gaat vaak samen met 'duurzaam boodschappen doen' (1K2). Er is overlap met 'plantaardig en duurzaam eten' (3K2) of 'sociaal en makkelijk eten' (3K1). Opvallend is dat deze klasse 'minder vaardig is met voedselresten' (4aK2), maar wel vaker 'gedreven in afval scheiden en recyclen' (4bK3).	Referentiecategorie Gezien de andere scores lijkt het dat er overlap is tussen deze uitingsvorm en 'makkelijk en online boodschappen doen' (1K2).	Deze uitingsvorm gaat vaak samen met 'nonchalant boodschappen doen' (1K4), 'snel en ongezond eten' (3K5) en 'minder vaardig omgaan met voedselresten' (4aK2).	Deze uitingsvorm gaat minder vaak samen met 'makkelijk en online boodschappen doen' (1K2) en juist vaker samen met 'afval scheiden met tegenzin' (4bK5).	Deze uitingsvorm gaat minder vaak samen met 'makkelijk en online boodschappen doen' (1K2) maar juist vaker met 'nonchalant boodschappen doen' (1K4), 'snel en ongezond eten' (3K5) en 'vanzelfsprekend afval scheiden' (4bK1)

Praktijk 3: **ETEN - Avondeten**

Klasse 1	Klasse 2	Klasse 3 (grootst)	Klasse 4	Klasse 5
Sociaal & makkelijk eten	Plantaardig & duurzaam eten	Traditioneel eten	Flexitarisch eten	Snel en ongezond eten
18%	6%	55%	9%	13%
Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving
<p>Beoefenaars van deze uitingsvorm eten redelijk vaak vlees bij het avondeten, soms vis en niet vaak plantaardig. Er wordt vaak vers gegeten dan niet vaak kant-en-klaar maaltijden of fastfood. Binnen deze uitingsvorm is het sociale aspect van de avondmaaltijd een belangrijke betekenis. Andere belangrijke betekenissen zijn gezond en lekker, maar gemak scoort het hoogst vergeleken met andere uitingsvormen. Tijd is minder belangrijk en duurzaamheid is een minder belangrijk dan bij andere uitingsvormen. Beoefenaars van deze praktijk geven relatief vaak (vaker dan K3) aan dat ze weten welk eten gezond is, en vinden dit ook belangrijker.</p>	<p>In deze uitingsvorm wordt het minst vaak vlees gegeten bij het avondeten, niet vaak vis en juist wel vaak plantaardig. Duurzaamheid speelt hier een belangrijkere betekenis dan in de andere klassen en ook de vaardigheden 'weten welke impact vlees heeft op het milieu' en 'weten welk eten gezond is' scoren hoog. In deze praktijk wordt het vaakst verse maaltijden gegeten en wordt veel belang gehecht aan gezond eten. Er worden het minst vaak van alle klassen fastfood en kant-en-klaar maaltijden gegeten. Andere betekenissen die van belang zijn zijn: sociaal en lekker.</p>	<p>In deze dominante uitingsvorm wordt het vaakst van alle klassen vlees gegeten bij het avondeten. Soms wordt er ook vis gegeten, maar er wordt niet vaak plantaardig gegeten. Duurzaamheid speelt geen belangrijke rol als betekenis in deze uitingsvorm. Belangrijker zijn betekenissen zoals lekker, gezond, sociaal en makkelijk en dat het weinig tijd kost. Er is kennis over welk eten gezond is en kennis over de impact van vlees eten op het milieu, maar duurzaamheid speelt minder een rol van betekenis dan gezond eten.</p>	<p>Binnen deze uitingsvorm van avondeten wordt niet zo vaak vlees gegeten, iets vaker vis, en soms plantaardig (maar minder dan bij K2). Belangrijke betekenissen zijn lekker en gezond samen eten, tijd is minder belangrijk. Fastfood en kant-en-klaarmaaltijden zijn weinig gebruikte materialen bij deze uitingsvorm (net als bij k3). Er is meer kennis over wat gezond eten is dan bij K3. Kennis over de impact van vlees op het milieu is hierbij sterk aanwezig (meer dan bij k3). Binnen deze praktijk speelt duurzaamheid als betekenis een grotere rol, maar niet zo groot als bij de vegetarische uitingsvorm van K2.</p>	<p>Beoefenaars van deze praktijk eten ook vaak vlees, soms vis en niet vaak plantaardig, maar binnen deze praktijk worden het vaakst kant-en-klaarmaaltijden en fastfood gegeten, en wordt minder vaak vers eten gegeten. Duurzaamheid en gezond eten speelt nauwelijks een rol van betekenis in deze uitingsvorm. Ook sociale betekenissen zijn minder belangrijk vergeleken met de andere uitingsvormen. Wel is van belang dat eten weinig tijd kost en makkelijk is. Ook komen in deze praktijk vaardigheden zoals kennis over welk eten gezond is en wat de impact is van vlees eten op het milieu minder tot uiting.</p>
Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken
<p>Deze uitingsvorm van eten gaat vaker samen met 'duurzaam boodschappen doen' (1K3), 'duurzaam en vaardig koken' (2K1) of 'kwaliteit koken' (2K4), ook gaat deze uitingsvorm vaker samen met 'gedreven afval scheiden en recycleren' (4bK3).</p>	<p>Deze uitingsvorm van eten gaat vaker samen met 'duurzaam en vaardig koken' (2K1) en 'kwaliteit koken' (2K4), maar ook met 'duurzaam boodschappen doen' (1K3)</p>	<p>[referentiecategorie]</p>	<p>Deze uitingsvorm gaat vaker samen met duurzaam boodschappen doen (1K3). Er zit dus wel overlap tussen flexitarisch eten en duurzaam shoppen, maar niet met duurzaam en vaardig koken (zoals wel het geval is bij vegetarisch eten k2).</p>	<p>Deze uitingsvorm van eten gaat vaker samen met 'nonchalant boodschappen doen' (1K4), 'kant-en-klaar (ongezond) koken' (2K3), 'niet zelf koken' (2K5). En juist minder vaak met 'kwaliteit koken' (2K4). Beoefenaars van deze uitingsvorm zijn ook vaker beoefenaars van de uitingsvorm 'gemakzuchtig met voedselresten' (4aK1).</p>

Praktijk 4a: **OPRUIMEN - Voedselresten**

Klasse 1	Klasse 2	Klasse 3 (grootst)
Gemakzuchtig omgaan met voedselresten	Minder vaardig omgaan met voedselresten	Zuinig en creatief omgaan met voedselresten
28%	12%	60%
Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving
In deze uitingsvorm is de kennis wel aanwezig voor het bewaren en hergebruiken van etensresten, maar worden bewaarde restjes vaak vergeten en wordt eten bewaren gezien als een gedoe. Wel zijn er vaardigheden zoals koken met voedselresten. Duurzaamheid is een redelijk belangrijke betekenis, maar minder belangrijk dan in k3. Ook zuinig omgaan met materialen (tijd en geld) speelt hierbij een rol.	In deze uitingsvorm zijn kennis en vaardigheden minder nadrukkelijk aanwezig: er wordt het vaakst vergeten om kliekjes op te eten, ook wordt dit gezien als een gedoe en is er vaak niet bekend hoe lang verschillende etensresten bewaard kunnen worden en hoe met restjes kan worden gekookt. Opvallend in deze uitingsvorm is dat materialen zoals bakken of emmers om thuis afval in te scheiden iets minder vaak aanwezig zijn. Ook wordt door beoefenaars van deze uitingsvorm aangegeven dat er minder vaak goed bereikbare plekken in de buurt zijn om afval te scheiden. Binnen deze uitingsvorm zijn dezelfde betekenissen aanwezig als bij K1.	Binnen de dominante uitingsvorm is het gangbaar om overgebleven eten te bewaren en dus niet te verspillen. Binnen deze uitingsvorm is duurzaamheid een belangrijke betekenis. Ook de betekenis 'zuinigheid' speelt een rol. Verder zijn bepaalde vormen van kennis en vaardigheden belangrijk voor deze praktijk: er worden bijna nooit voedselrestjes vergeten en het bewaren en hergebruiken van voedsel wordt niet gezien als een gedoe. Ook vaardigheden over koken met voedselresten en de houdbaarheidsdatum van producten onderdeel van deze praktijk.
Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken
Deze uitingsvorm gaat minder vaak samen met 'duurzaam en vaardig koken' (2K1) en juist wel vaak samen met 'kant-en-klaar (ongezond) koken' (2K3) en 'snel en ongezond eten' (3K5). Ook gaat de uitingsvorm samen met 'afval scheiden is vanzelfsprekend' (4bK1), 'minder afval scheiden, want het is een gedoe' (4bK2) of 'met tegenzin afval scheiden' (4bK5).	Beoefenaars van deze uitingsvorm nemen ook vaker deel aan 'nonchalant boodschappen doen' (1K4) 'kant-en-klaar (ongezond) koken' (2K3) en 'afval scheiden met tegenzin' (4bK5), en zijn juist minder vaak 'duurzame vaardige kokers' (2K1)	Referentiecategorie Gezien de andere scores gaat deze uitingsvorm vaker samen met meer 'duurzame vaardige kookpraktijken' (2K1). Het lijkt vrij logisch dat vaardige kokers ook beter kunnen omgaan met voedselresten.

Praktijk 4b: **OPRUIMEN – Verpakkingen (afval) scheiden**

Klasse 1	Klasse 2	Klasse 3	Klasse 4 (grootst)	Klasse 5
Afval scheiden is vanzelfsprekend	Minder afval scheiden, want het is een gedoe	Gedreven afval scheiden & recyclen	Afval scheiden als het weinig (moeite) kost	Met tegenzin afval scheiden
20%	10%	12%	47%	11%
Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving	Beschrijving
In deze uitingsvorm wordt glas en papier meestal wel gescheiden (blik minder), maar hangen daar geen verdere betekenissen aan. Deze groep scoort neutraal op vaardigheden terwijl in k2 en k5 afval scheiden wel vaker als gedoe wordt ervaren.	Bij deze uitingsvorm wordt minder vaak/trouw afval gescheiden. Beoefenaars van deze uitingsvorm scheiden wel afval maar vind het een 'gedoe.' Opvallend vaak wordt hierbij aangegeven dat beoefenaars het in hun omgeving moeilijk is om afval te scheiden.	In deze uitingsvorm wordt zeer trouw papier en glas, en zelfs blik gescheiden. Hier wordt de betekenis van duurzaamheid aan gegeven, maar ook elementen zoals geld besparen en weinig tijd en moeite spelen een rol. Verder is er meer kennis over wat herbruikbaar, recyclebaar en composteerbaar is en wordt afval scheiden in deze uitingsvorm het minste als gedoe ervaren.	Deze uitingsvorm wordt gezien als de dominante afvalscheidingspraktijk, hierbij wordt vergeleken met de andere uitingsvormen meer glas en papier gescheiden, maar minder vaak blik. Duurzaamheid is belangrijk als betekenis (maar < k3). Ook geld besparen en zo min mogelijk tijd/moeite ermee kwijt zijn belangrijk. Er zijn voldoende vaardigheden en kennis, maar minder dan bij k3. Afval scheiden lijkt meer een gewoonte dan een bewuste keuze of vervelende klus.	Opvallend aan deze uitingsvorm is dat er wel netjes glas en papier (minder blik) gescheiden wordt, maar dat beoefenaars het echt een vervelende klus (gedoe) vinden. In tegenstelling tot K2, wordt dit minder ervaren als een gebrek van de omgeving (het is in deze gemeente makkelijk afval scheiden).
Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken	Relatie met andere voedselpraktijken
Deze uitingsvorm gaat vaker samen met uitingsvormen zoals 'nonchalant boodschappen doen' (1K4), 'niet zelf koken' (2K5) en 'gemakzuchtig omgaan met voedselresten'. (4aK1)	Deze uitingsvorm gaat vaker samen met 'nonchalant boodschappen doen' (1K4) en 'gemakzuchtig omgaan met voedselresten' (4aK1).	Bij de uitingsvorm K3 horen beoefenaars die ook vaker 'duurzaam en vaardig koken' (2K1) en 'sociaal en makkelijk eten' (3K1) of 'plantaardig en duurzaam eten' (3K2).	Referentiecategorie Gezien de andere scores zijn beoefenaars van deze uitingsvorm juist minder 'nonchalant met boodschappen doen' (1K4), en minder 'gemakzuchtig met voedselresten opruimen' (4aK1).	Deze uitingsvorm gaat vaak samen met 'nonchalant boodschappen doen' (1K4), 'kwaliteitkoken' (2K4) en 'gemakzuchtig voedselresten opruimen' (4aK1).

Representatieve inzichten uit de voedselvragenlijst

Wanneer we voedselpraktijken in samenhang tot elkaar bekijken, valt het op dat voor het element *vaardigheid* een overlap is met verschillende uitingsvormen van de praktijken. Er is een link tussen meer 'nonchalante' uitingsvormen van voedselpraktijken, waarbij men weinig kennis bezit over labels en de gezondheid van voedsel, over weinig kookvaardigheden beschikt, vaker kant-en-klaar kookt, minder consequent afval scheidt en minder vaardig is in het hergebruiken van voedselresten. Hierbij wordt duurzaamheid minder belangrijk gevonden. Duurzaam koken/eten betekent wellicht iets anders in verschillende uitingsvormen van voedselpraktijken, maar er zijn uitingsvormen die meer of minder klimaatimpact hebben, zoals boodschappen doen met de auto, het hebben van een tweede vriezer, het weggooien van voedselresten in de gewone afvalbak en het eten van dierlijke producten. Het eten van dierlijke producten heeft meer klimaatimpact dan de eerdergenoemde aspecten (De Bakker & Dagevos, 2012).

Interessant in deze analyses is dat we zien dat koken met verse en overwegend plantaardige ingrediënten, gezond te eten en klikjes opeten uitdrukkingen zijn die vaak hand-in-hand gaan. Kennis en vaardigheden en plezier in koken scoren hoog in deze uitingsvorm. Opvallend is dat hoewel beoefenaars van de uitingsvorm 'duurzaam en plantaardige eten' ook duurzamer boodschappen doen en koken, dit niet perse andersom zo is. Dit benadrukt het belang van een programmatische aanpak op de gehele keten van voedselpraktijken die niet alleen inzet op bewustwording van de (on)duurzaamheid van bepaalde uitingen.

Voedselpraktijken zijn niet alleen met elkaar verweven, maar ook met veel sociale en culturele noties. Zo zien we bijvoorbeeld dat de uitingsvorm 'flexitair eten' ook vlees eten in sociale ('gezellige') situaties omvat. 'Traditioneel eten' is de dominante uitingsvorm van voedselpraktijken. Hier hoort vlees eten er standaard bij. Dit is een uitdrukking van een wellicht 'traditioneel Nederlandse' eetpraktijk waar simpel en vers wordt gekookt voor de avondmaaltijd, samen aan tafel wordt gegeten en waarin het 'klassieke' Hollandse AVG'tje (aardappelen, vlees, groenten) nog gebruikelijk is. Binnen deze uitingsvorm is wel aandacht en kennis voor gezond eten en voor afval scheiden. Ook opvallend is dat eten van meer kant-en-klaar en afhaal eten samengaat met minder vaardigheden voor koken, kennis over wat gezond is, en kennis over wat je kan met voedselresten en lagere scores op duurzaamheid als betekenis.

Resultaten uit het etnografische veldwerk

De resultaten worden gepresenteerd per sociale praktijk ten behoeve van het overzicht, maar de analyse van de praktijken gaat voornamelijk over de onderlinge afhankelijkheden tussen verschillende praktijken en systemen. Dezelfde keten van voedselpraktijken welke ook onderzocht zijn in het kwantitatieve onderdeel van dit onderzoek, vormden de leidraad. We kijken eerst naar de praktijk als geheel om te zien hoe deze is verweven met andere voedselpraktijken en naar de onderlinge afhankelijkheid tussen de drie elementen van een sociale praktijk.

1. Boodschappen

Wat als eerste opvalt bij de praktijk boodschappen doen, is de overvloed aan productkeuze in supermarkten (in tegenstelling tot markten of speciaalzaken). Deze overvloed aan keuzemogelijkheden geeft ironische genoeg juist minder voldoening of zelfs een gevoel van verlamming. Dit wordt ook wel de *Choice Paradox* genoemd (Swartz, 2014). Een deelnemer vertelt:

“ Pak alleen al eieren. Dan sta je voor die schap en dan denk je: waarom hebben we zoveel keus in eieren? Een heel schap. Maiseieren. Rondeelkip eieren. Vrije uitloopeieren. Zes eieren. Twaalf eieren. Tien eieren. Dan heb je maten eieren. M, L, S. Waarom hebben we niet gewoon eieren. Gewoon zes of twaalf? ”

Veel deelnemers vonden de hoeveelheid keuze in supermarkten overweldigend en vijf van hen gaven aan dat dit hen ontmoedigde om boodschappen te doen. Bovendien hadden de deelnemers moeite met het gebrek aan transparantie over de oorsprong en ethiek van producten en de manier waarop supermarkten deze presenteren en verkopen. Hierdoor voelde meer dan de helft van de deelnemers zich vaak 'in de val gelokt' in een supermarkt. Twee deelnemers bespraken het met elkaar:

“ Maar ook de veranderingen met regelmaat, dat ze de vakken weer veranderen en artikelen anders zetten, en dan weet je dat ze dat bewust doen. Ja, dan word je helemaal niet goed van. ”

“ Dat is alleen maar irritant, dat doen ze heel bewust. ”

“ Een beetje het gevoel dat je gestuurd wordt. ”

Sommige deelnemers die zich zo voelden, pasten hun boodschappenroutine aan deze trucjes aan. Zo zeiden verschillende deelnemers dat ze altijd een boodschappenlijstje meenemen, zodat ze niet verleid kunnen worden om producten te kopen die ze niet nodig hebben en geld kunnen besparen.

De ervaring van een gebrek aan transparantie komt ook duidelijk naar voren in het gebruik van keurmerken. De meeste deelnemers zeiden in het begin van het onderzoek dat zij de meeste keurmerken konden begrijpen, maar later, bij het boodschappen doen of bij de vraag om hierover uit te weiden, bleek dat het enorme aantal verschillende keurmerken voor eco, eerlijk of biologisch voedsel, en voor gezond voedsel voor de meesten lastig te begrijpen was. Transparantie miste ook wat betreft de regels en wetten waaraan voedsel moet voldoen. Deelnemers haalden kennis hierover uit de media, meestal door tv-programma's, zoals bijvoorbeeld Kassa.

Figuur 7. **Bord in een supermarkt in Ridderkerk waarop staat: “Al onze bananen zijn vanaf nu klimaatneutraal.”**

Eten kopen in een speciaalzaak of op een markt is duurzamer in de zin dat de producten in deze winkels veelal lokaal worden geproduceerd en minder vaak verpakt zijn. Deelnemers zagen het winkelen in deze zaken vaker als sociale activiteit, en gingen er niet heen met de reden duurzamere boodschappen te doen. Meer dan de helft van de deelnemers geeft voorkeur aan deze winkels en markten omdat zij lokale boeren en winkeliers willen steunen en de meesten vinden het goedkoper. Alle deelnemers deden hun boodschappen echter minstens wekelijks bij een traditionele supermarkt en slechts af en toe (2 keer per maand) elders. Deze bevindingen komen overeen met de bevindingen uit de vragenlijst bij het LISS-panel, waar we zien dat de meeste mensen bij traditionele supermarkten winkelen.

Tijdens een wandeling door hun dorp wezen twee deelnemers nostalgisch alle plaatsen aan waar vroeger speciaalzaken waren. Tegenwoordig zijn die vervangen door een grote Aldi en een Albert Heijn XL in het naburige dorp. Het grote gemak dat supermarkten bieden, gecombineerd met het gebrek aan toegankelijkheid (bijvoorbeeld slechts één marktdag in de week en weinig speciaalzaken in de buurt) van andere winkelopties, zorgt ervoor dat alle deelnemers meestal voor de supermarkt kiezen. Desgevraagd zeiden alle deelnemers dat ze graag meer speciaalzaken in de buurt zouden hebben, omdat dat uitnodigt tot meer sociaal winkelen, er meer lokale producten zijn en je zelf porties kan kiezen. Dit kan zorgen voor minder voedselverspilling. Deelnemers noemen vooral het gebrek aan verpakkingen als een groot voordeel, vooral nu ze moeten betalen voor hun afval:

“ Soms dan denk je: nou ga ik voor makkelijk [de supermarkt], maar dan heb je zo'n partij plastic weer dat je toch kwijt moet. Daar word je ook niet zo vrolijk van. ”

Bijna alle deelnemers kopen regelmatig producten in de aanbieding en noemden de financiële voordelen hiervan als reden:

“ Morgen haal ik mijn brood bij de bakker, want dat is dan drie voor de prijs van twee en dan is het uiteindelijk bijna voordeliger nog dan supermarktbrood en een stuk lekkerder. ”

Deze gewoonten wordt vaak toegeschreven aan de calvinistische wortels van de Nederlanders. Nederlanders hebben de reputatie voorzichtig en verantwoordelijk met hun geld om te gaan, en liever te sparen dan extravagant uit te geven. Met nieuwe generaties komen nieuwe normen en waarden, maar in dit onderzoek hadden ook de jongere deelnemers deze mentaliteit. Sprekend over haar tienerdochter zei een deelnemster:

“ Het is al zo erg, want natuurlijk wist ze dat deze week bij de Boon de Vivera [vleesvervanger] in de aanbieding was. Wist ze vorige week al. Toen kreeg ik een appje: 'Mam, volgende week is de Vivera weer in de aanbieding. Sla een voorraadje in!' ”

Een tweede manier waarop de calvinistische mentaliteit van de Nederlander bij het boodschappen doen naar voren kwam was via de betekenis van verspilling. Veel deelnemers zagen verspilling, van wat dan ook, als zonde en onnodig. Over het algemeen kwam dit voort uit een economisch perspectief, maar deelnemers gaven ook aan dat zij de moeite die het kost om voedsel te produceren erkennen. Over het kopen en koken van meer voedsel dan je opeet merkte een deelnemer op:

“ Ja, dan is gewoon doodzonde, sorry waarom zou je geld uitgeven als het niet nodig is, maar ook gewoon zonde. ”

Dit verhoudt zich ook tot onnodig verpakkingsmateriaal. Bij het winkelen in een traditionele supermarkt is voorverpakt voedsel de norm. Een deelnemer vertelt dat het in een supermarkt lastig is het idee van een snelle maaltijd te weerstaan:

“ En ik wil gewoon veel meer vers eten in plaats van al die pakjes en dingetjes en... En toch koop ik het dan wel. Ook al zit ik er zelf zo in dat ik denk: ik heb het liefst vers, maar soms is het gewoon zelfs niet anders. Het is er gewoon. En dan pak je het ook nog wel snel. ”

Bij gebruik van levensmaterialen uit speciaalzaken, zoals een groente & fruitwinkel, de markt of een eigen of gemeenschappelijke tuin komt men met minder verpakkingsmateriaal thuis. Dezelfde deelnemer merkte op:

“ Kijk, wat het meeste afval hier geeft, dat scheid ik nu, is plastic. Daar is echt niet omheen te komen bijna hè? ”

Figuur 8. Een supermarktfolder wordt grondig doorzocht door een deelnemer.

Veel deelnemers gebruiken een boodschappenlijstje als ze boodschappen doen, op papier of op hun telefoon. Toen de onderzoeker met de deelnemers in de supermarkt was, merkte zij op dat ze zich allemaal aan hun lijstjes hielden, tenzij er iets in de aanbieding was. De literatuur suggereert dat de hoeveelheid voedselverspilling samenhangt met het plannen van boodschappen en benodigde ingrediënten (Hennchen, 2019). Uit de analyse van de voedselvragenlijst van het LISS-panel komt ook naar voren dat het gebruik van boodschappenlijstjes meer voorkomt in klassen die samenhangen met duurzame uitingsvormen van voedselpraktijken.

De keuze voor het met de fiets of auto doen van boodschappen lijkt voor deelnemers weinig samen te hangen met andere praktijkuitingen. Hoe men boodschappen deed had meer te maken met de toegankelijkheid en nabijheid van supermarkten en andere winkels. Het meenemen van een grote hoeveelheid boodschappen, bijvoorbeeld wekelijkse boodschappen, was voor geen enkele deelnemer een reden om de fiets te laten staan. Slechts sporadisch gebruikten deelnemers de auto voor grote wekelijkse boodschappen bij grotere supermarkten. Wanneer we kijken naar de samenhang met de uitingsvormen van boodschappenpraktijken waar de markt of speciaalzaken

onderdeel van zijn, verdween de auto compleet uit beeld. Reden hiervoor is onder andere de goede fietsinfrastructuur, zoals de recente fietssnelwegen. Hoewel veel supermarkten ingericht zijn voor auto's, werd het winkelcentrum in Ridderkerk werd door de deelnemers geprezen omdat het fiets- en loopvriendelijker was en de auto's in een ondergrondse parkeergarage waren 'verstopt'.

2. Producten bewaren

Er kwam een indirect verband naar voren in de samenhang tussen (voedsel)afval praktijken, boodschappen en beschikbare materialen in de vorm van opslagmogelijkheden. Deelnemers die *in bulk* kochten, bezochten de supermarkt minder vaak dan de weinige deelnemers die dat niet deden. Hierdoor waren zij minder geneigd onnodige producten te kopen en hoefden zij minder weg te gooien. Groot inkopen kan echter nog steeds leiden tot meer voedselverspilling, bijvoorbeeld vanwege de houdbaarheidsdatum. De meeste deelnemers die in bulk inkochten hadden echter goede mogelijkheden om voedsel op te slaan: grote vriezers en extra kasten in de schuur. Wanneer zij gebruik maakten van smaak of geur om te beslissen welke producten over de datum waren, verspilden zij nog minder. Zonder grote opslagmogelijkheden was bulkinkoop een onpopulaire praktijkuiting.

Figuur 9. **Deelnemer haalt een volle lade bevroren brood uit de vriezer.**

2. Koken

De praktijk van koken heeft sterke verbanden die veel impact maken op de al dan niet duurzame uitkomst van andere voedselpraktijken. Een kookpraktijk waarin de betekenis centraal staat dat (voedsel)producten waardevol en onmisbaar zijn, leidt tot een manier van koken met een minder grote milieu-impact dan uitdrukkingsvormen van deze praktijk waar deze betekenis niet in voorkomt. Opvallend was dat deelnemers die van koken hielden, vaak ook deelnamen aan kookpraktijken die de waarde van voedsel vooropstellen. Zo tonen zij toewijding om alle onderdelen van een product te gebruiken, verbouwen zelf voedsel of kopen en plukken voedsel

uit gemeenschappelijke moestuinen. In een andere uitingvorm van kookpraktijken bestonden juist betekenissen die meer gericht waren op *voedsel als resource (hulpbron)* met boodschappen praktijken die gericht zijn op voorverpakt voedsel. Deze kookpraktijk moest vooral weinig tijd kosten, en staat ook in connectie met een uitdrukking van eetpraktijken die draaien om tijd besparen (kort aan tafel, eten op de bank, etc). De tijd die aan koken wordt besteed heeft meer te maken heeft met de beschikbaarheid van tijd, dan de “wil” om tijd in de keuken door te brengen of dan iemands algemene kookvaardigheid. Hier komen beroeps- en klassenverschillen duidelijk in beeld. Deelnemers die (bijna) fulltime werkten, genoten over het algemeen niet van koken. Een deelnemer vertelt:

“ Ja, dan komt het erop neer, dan dat hij er meer tijd voor heeft, hij werkt niet meer zoveel als ik zeg maar. ”

Het is vermeldenswaardig dat in de meeste huishoudens binnen het etnografische veldwerk, de mannen het grootste deel van het koken op zich namen. Hoewel de Nederlandse cultuur als minder traditioneel wordt beschouwd dan de meeste Europese culturen, blijkt uit onderzoek toch dat vrouwen vaker de leiding hebben over het koken dan mannen (Wolfson et al., 2021). Uit de vragenlijst blijkt dat de 8% van de deelnemers die aangeeft koken te zien als andermans taak, meestal man is. Dit was niet het geval bij de huishoudens van het etnografische veldwerk. Een reden hiervoor hangt hoogstwaarschijnlijk samen met de tijd die aan werk wordt besteed, die in het geval van onze deelnemers zeer gelijk verdeeld was over mannen en vrouwen.

Kwalitatief goed kookmateriaal lijkt weinig invloed te hebben op de vraag of men plezier beleefde aan koken, en omgekeerd. Deelnemers die niet van koken hielden waren tevens niet per se slecht in koken, maar hadden minder vaardigheden om te improviseren. De vaardigheid om te improviseren maakte een groot verschil in de uiteindelijke (on)duurzame uitkomst van deze praktijk. Deze vaardigheid bleek zeer waardevol om voedselverspilling tegen te gaan, omdat het onderdeel is van een algehele creatieve kookvaardigheid: kunnen koken met verse producten (in plaats van voorverpakt of voorbereid) is makkelijk voor deze deelnemers. Ze bezitten kennis over welke delen van voedsel kunnen worden gegeten en zijn goed in koken met restjes. Een van deze deelnemers merkt op:

“ En wat ik net ook al zei, pakjes en dingetjes en... Dat je denkt: dat hebben we helemaal niet nodig. Koop gewoon een tomaat en maak daar een sausje van. ”

Over haar etensresten merkte ze op:

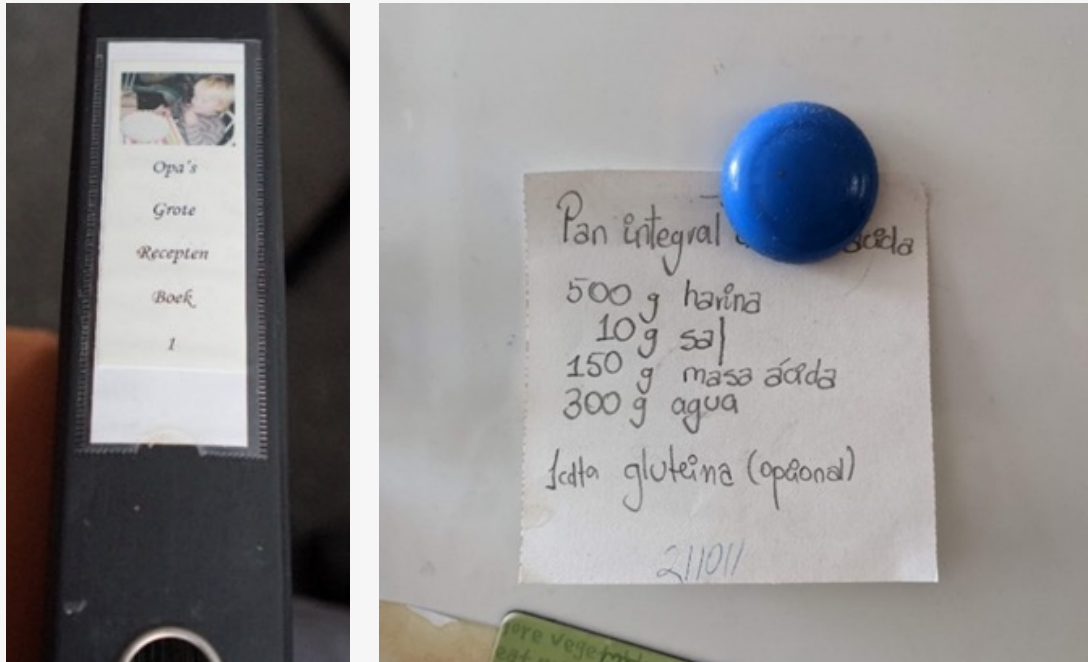
“ Een bananenschilletje, maar verder heb ik dat niet zoveel. Net zoals aardappels. Doe ik altijd in een schil. [...] meestal met bloemkool, broccoli, snij ik helemaal op. ”

Deze citaten illustreren hoe de kennis van vindingrijk koken in deze gevallen zelfs rechtstreeks leidt tot minder voedsel- en verpakkingsafval. Het suggereert bovendien dat de vindingrijkheid belangrijker is dan het leuk vinden van koken.

Hoe ontwikkelt men een vindingrijke kookpraktijk? In sommige gevallen wordt de vaardigheid van de ouders geleerd en doorgegeven. Het veldwerk suggereert tevens dat het gebruik van recepten een grote invloed heeft. Alle deelnemers die graag koken gebruiken een soort kookboek, online via bijvoorbeeld Instagramposts, met verzamelde knipsels uit foodmagazines of met professionele kookboeken. De meeste deelnemers maakten gebruik van het tijdschrift van hun lokale supermarkt om inspiratie op te doen. Deze materialen vormen kookpraktijken: ze helpen om nieuwe recepten uit te proberen, om kookvaardigheden uit te breiden en smaak te verruimen. Over hun receptenboek zei één deelnemer:

“ Ja, je probeert regelmatig nieuwe gerechten waarvan we zeggen: deze gaat in de map of niet meer! ”

Figuur 10. Links 'opa's grote receptenboek': een verzameling knipsels uit diverse tijdschriften en uitgeprinte online recepten. Rechts een handgeschreven briefje voor Peruaans brood.

Bij de lokale voedselbank werd de andere kant van deze medaille duidelijk voor de medewerkers. Zij merkten op dat de etikettering van voorverpakt voedsel het gebruik van improvisatie bij het koken ontmoedigde:

“ Wat we natuurlijk ook vaak zien is dat mensen binnenkomen voor bijvoorbeeld macaroni groenten. En dan kijken ze in de schappen en dan zeggen ze: nou geen macaronigroenten, weet je wel, daar liggen alleen nasigroenten, nou: 'dan kan ik niks, dan kan ik vanavond mijn macaroni niet koken'. Ja, dat is echt! Wat zitten mensen soms enorm vast in hun eigen gedachte van die macaronigroenten, dat moet erop, want dat is voor macaroni. ”

Als laatste viel iets op door de afwezigheid ervan. De literatuur suggereert dat porties een groot effect hebben op de hoeveelheid voedselverspilling (Hennchen, 2019), in die zin dat het verstrekken van grotere porties dan nodig aan leden van het huishouden of gasten meer voedselverspilling oplevert. In dit onderzoek kookte men over het algemeen altijd net genoeg, met als uitgesproken reden niets te verspillen. Dit past goed binnen de Nederlandse calvinistische cultuur, die zich ook uitstrekt naar gasten. In veel andere culturen is voldoende eten op tafel een gebaar van gastvrijheid, terwijl het in Nederland gebruikelijk is om van tevoren te weten hoeveel mensen er mee zullen eten en dan precies genoeg voor hen te koken.

4. Eten

Er is een interactie met de uitdrukking van de praktijk koken waarbij creativiteit en improvisatie belangrijke vaardigheden zijn, en een uitdrukking van de praktijk eten waarbij bereidheid om nieuwe ingrediënten en recepten uit te proberen voorop staat. Participanten die weinig improviseerden met koken aten vaker hetzelfde. De bundel van voedselpraktijken, waarbij creativiteit en improvisatie wel aanwezig is, is verweven met manieren van omgaan met afval en boodschappen doen waarbij ook minder natuurlijke hulpbronnen worden gebruikt, zoals manieren die de nadruk leggen op tijd en zorg bij het omgaan met voedsel, het tonen van toewijding om alle onderdelen van een product te gebruiken, en het verbouwen van voedsel of het verzamelen in tuinen.

Een andere grote invloed op de uitdrukking van de voedselpraktijk was de voorkeur van de oudere kinderen in het huishouden. Eén huishouden bespreekt hoe zij hun vleesconsumptie verminderden toen hun dochter vegetariër werd:

“ *Ja, ik zal mezelf geen vegetariër noemen omdat we wel af en toe vlees eten. [...] Maar we eten wel bewust weinig vlees. Vroeger aten we elke dag vlees. Maar goed, omdat jij [hun dochter] vegetarisch bent doen we mee.* ”

Toen ik vroeg om uit te weiden, zeiden ze:

“ *Nou, omdat ik wel denk dat [onze dochter] een heel goed argument heeft. Ik vind het wel triest voor al die dieren die we eten, al die lijken.* ”

“ *Ja en de CO₂-uitstoot.* ”

“ *Ja dat ook ja.* ”

Dit wijst op een belangrijke weg naar beïnvloeding van de eetpraktijken van huishoudens. Argumenten over minder vlees eten om de CO₂-impact te verminderen kunnen uit verschillende richtingen komen, zoals de media of de overheid. Maar het horen van een familielid raakt 'dichter bij huis'. Veel deelnemers merkten op dat de eerste bron van informatie die zij betrouwbaar achten, afkomstig is van directe familieleden. We zien in het veldwerk vooral voorbeelden waarbij volwassen kinderen andere gezinsleden beïnvloeden door ze bijvoorbeeld kennis te laten maken met lekkere vegetarische producten. Een deelnemer vertelde dat haar dochter regelmatig nieuwe diëten of challenges uitprobeert, zoals 'veganistische weken' of een maand zonder geraffineerde suikers eten. Zo laat haar dochter haar kennismaken met veel nieuwe producten, vaardigheden en betekenissen rond eten:

“ *Dat is prima. Maar veganistisch, wist ik veel dat je dan ook geen kaas... Geen kaas mag. 'Nee,' zegt ze, 'we mogen deze week geen kaas.' Ik zeg: 'Dat wist ik niet.' Ik denk: natuurlijk, dat komt ook van de koeien. Dat is geen koe, maar... Zo ging dat joh. En toen hadden we een tijdje van de maand geen suiker... Ik denk: nou, dat is echt twee vingers in mijn neus, want ik snoep helemaal niet. Totdat: in brood zit suiker. Fructose of zo, zit allemaal suiker in. Wist ik niet!* ”

Het is belangrijk hier een verband te leggen met de beschikbaarheid van vleesvervangers in traditionele supermarkten. In een gesprek tussen leden van een huishouden werd gezegd:

“ *Maar toen waren er ook nog geen goede vleesvervangers.* ”

“ *Nee precies, dat is ook echt van de laatste jaren.* ”

“ *Totdat je ziet: dat is er en dat is er, laten we die nu eens proberen en ja, zo is het een beetje gegroeid. ”*

Hoewel jongere kinderen weinig invloed hadden op wat hun ouders aten, afgezien van de overgebleven stukjes brood, hadden zij wel een grote invloed op welke boodschappen werden gekocht en hoeveel afval dit opleverde. Veel kinderproducten zijn namelijk veelvuldig verpakt. Een deelnemer noteerde in haar videodagboek:

“ *Ik was twee weken geleden ook op een weekendje weg met vriendinnen. Als je ziet hoeveel pakjes bijvoorbeeld drank daar doorheen gaan. Oh, niet normaal. Ze hebben dan drie kinderen en dat is echt... Ze drinken alleen maar uit pakjes. Nou, voor ons valt het wel mee. Maar we gebruiken natuurlijk ook gewoon veel plastic, want je kunt er bijna niet omheen. ”*

Figuur 11. **De inhoud van de koelkast van een deelnemer met een 2-jarig kind.**

Een sterk cultureel component kwam naar voren in een huishouden waarvan één ouder uit Zuid-Amerika komt. Hun dochter vertelde:

“ *Bij mijn vader eten we nooit een gerecht voor de lunch, alleen maar broodjes! ”*

Brood is van oudsher een centraal onderdeel van de Nederlandse keuken en blijft een hoofdvoedsel in het Nederlandse dieet (Van Veen, 2013). De Nederlandse culturele waarde van vindingrijkheid en spaarzaamheid maakt brood een voor de hand liggende keuze, omdat het betaalbaar en vullend eten is dat makkelijk kan worden bewaard en meegenomen. Deze focus op nut en betaalbaarheid voedt ook het stereotype van de zuinigheid van Nederlanders.

Een deelnemer vertelde dat ze dit het meest mist sinds ze naar Nederland verhuisde: het gebrek aan delen, wat voor haar gepaard gaat met een gebrek aan gemeenschapsgevoel. In het velddagboek merkt de onderzoekster op:

“ Ze vertelt over de volkstuintjes in Rotterdam-Zuid, die zo gezellig zijn. ‘Daar is het een mengelmoes van allerlei culturen’. In Barendrecht is dat ook heel even geweest, moestuintjes. Maar die hebben plek moeten maken voor een restaurant. Daarom gaat ze nu elke vrijdag met haar kinderen naar de Vredestuin in Rotterdam. Ze weet duidelijk het een en ander over planten en eten, en probeert dat via deze weg ook mee te geven aan haar kinderen. ”

5. Voedselresten

We weten dat voedselverspilling niet gedreven wordt door bewuste intenties (Schanes et al., 2018), maar eerder verbonden is met alle bovenstaande voedselgerelateerde huishoudelijke praktijken, en verschillende betekenissen, vaardigheden en materialen. Soms voelden deelnemers zich tegengehouden door de afvalsystemen in hun gemeente, zij gaven aan dat de gebreken in het gemeentelijke systeem een reden waren om routines niet aan te passen. Meerdere deelnemers hebben geklaagd over de minicontainers die de gemeente zou uitdelen; omdat die veel ruimte in beslag namen. Een andere deelnemer, die in een flat woont en wel een kleine container kreeg voor zijn GFT, vond dat er ook niet goed over was nagedacht. In een e-mail vermeldt hij dat hij kleine ecozakjes moet kopen voor in de container, wat voor hem extra kosten zijn binnen zijn krappe budget.

Twee huishoudens in het onderzoek composteren zelf hun voedselresten. Deze deelnemers toonden een sterke band met de natuur. Beide huishoudens composteren doelbewust om voedselverspilling tegen te gaan en hadden tevens minder milieubelastende voedingsgewoonten dan andere deelnemers. Zij aten bijvoorbeeld vaker vegetarisch, kochten vaker lokale groenten en fruit, en bewaarden hun restjes. Hun expliciete waardering voor wat de aarde biedt, zorgt voor een gevoel van zorg en verantwoordelijkheid voor voedsel. Bij deze deelnemers ontstond er een ‘overloop’ naar andere praktijken staat bekend als het *positieve spillover*-effect (Truelove et al., 2014). Het is bovendien bekend dat verbondenheid met de natuur samenhangt met milieuvriendelijker gedrag (Klaniacki et al., 2018), maar er is niet veel bekend over hoe dit in de dagelijkse praktijk tot uiting komt.

Deelnemers die een verbinding met de natuurlijke omgeving uitspraken of toonden, bezochten ook in de stedelijke omgeving vaker parken, bossen en andere natuurlijke omgevingen dan andere deelnemers. Deelnemers die zich minder verbonden voelen met de natuur waren echter wel nog steeds bezorgd over het milieu. Hun acties kwamen echter niet altijd overeen met deze intenties. Ze aten vaker dierlijke producten, gebruikten een auto en kochten vaker verpakt en niet-lokaal voedsel. Deze deelnemers hebben wel meer eco-materiaal, bijvoorbeeld een elektrische auto of een A++ koelkast. Deze focus op ecotechnologieën kan huishoudens het gevoel geven dat ander milieuvriendelijk gedrag minder noodzakelijk is, omdat zij al hun steentje bijdragen. Dit fenomeen staat bekend als het *negatieve spillover*-effect (Truelove et al., 2014). Technologische vooruitgang, verstedelijking en globalisering vermindert directe interactie met de natuur, wat invloed heeft op hoe duurzaam hun voedselpraktijk zich uit (Bruni et al., 2012; Klaniacki et al., 2018).

6. Afval (verpakkingen)

Er zijn in de afgelopen twee jaar in de drie gemeenten diverse veranderingen opgetreden in het gemeentelijke afvalstelsel. Alle deelnemers aan het onderzoek scheidden voorheen zelf hun afval. De meeste mensen denken dan ook dat voedselverpakkingen een grotere milieu-impact hebben dan voedselafval (Schanes et al., 2018), terwijl het tegenovergestelde waar is. Deelnemers merkten

vaak op hoe het scheiden van hun afval voelde als een klein en gemakkelijk, maar waardevol ding dat ze konden doen om te werken aan een duurzamere samenleving. De onderzoeker noteert hoe een deelnemer herinneringen ophaalt aan het oude afvalinzamelingsstelsel:

“ Ze vertelt over het concept, met slimme marketing, dat “Afval loont” heette. Je bracht je papier, plastic en blikjes naar een afvalbrennstation. Het leverde dan een beetje geld per kilo op. Ze vond dit concept leuk, niet vanwege het geld, maar omdat het haar bewust maakte van het milieu en ‘haar steentje bijdroeg ’”

Uit onderzoek blijkt dat afvalscheiding met machines effectiever is dan scheiding door mensen zelf. Feitelijk lijkt het daarmee een logische keuze huishoudens en het milieu te ontlasten en alles na inzameling machinaal te scheiden. Een deelnemer merkte op dat zij het gevoel had dat de gemeente hiermee impliciet zei: “jullie scheiden niet goed genoeg.” Volgens haar kwam deze verandering in het afvalstelsel tevens tegelijk met een andere verandering: burgers zouden per vuilniszak moeten betalen om zo de totale hoeveelheid door huishoudens geproduceerd afval te verminderen. Het onderwerp leefde duidelijk onder de deelnemers gedurende het veldwerk. Zij ergerden zich aan de maatregel, maar voegden er steeds aan toe: “ja, de totale hoeveelheid van mijn restafval is er wel door gedaald.” De eerdergenoemde deelnemer voegde eraan toe dat het ongelukkig was dat deze maatregelen tegelijkertijd van kracht werden, aangezien het toevoegen van plastic aan haar restafval haar hoeveelheid afval sterk vergrootte. Eén deelnemer legde zelfs uit dat hij een blikjespers had gekocht om de grootte van zijn vuilniszakken te verminderen (aangezien de prijs per zak geldt, niet per kilo).

Vervolg

Aanknopingspunten voor beleid en sturing

We kunnen een aantal aanknopingspunten voor sturing en beleid noemen op basis van de inzichten in lokale voedselpraktijken. Als we kijken naar het aanbod van voedsel, dan valt de dominante rol van de supermarkt op. Daar waar supermarkten inspelen op het gemak zijn het juist de speciaalzaken en markten die het mogelijk maken om minder verpakking te gebruiken, porties beter af te stemmen en meer lokaal (en duurzaam) geproduceerd voedsel te kopen. De gemeente zou kunnen helpen met inzicht in de duurzaamheidsetiketten, het stimuleren van de kleinschalige voedseldetailhandel met lokale onverpakte opties, en het inzetten op een goede fietsinfrastructuur en parkeermogelijkheden voor fietsen in de buurt van markten en speciaalzaken. Het eerste aanknopingspunt is om na te denken over een **programmatische aanpak** van interventies over de gehele keten van praktijken. Dit onderzoek laat zien dat duurzame uitingsvormen van boodschappen niet per se samengaan met duurzame uitingsvormen van eten of koken. Boodschappen doen, koken, eten, afval verwerken beïnvloeden elkaar en relateren aan thema's als circulariteit, mobiliteit en energie.

Een tweede aanknopingspunt is om in te zetten op de **link tussen gezonde en duurzame voedselpraktijken**. Dit onderzoek laat namelijk zien dat deze uitingsvormen vaak samengaan. Vindingrijk koken opent de deur naar een veel duurzamere uitingsvorm van eten, met minder verpakkingsafval. Kunnen koken met onverwerkte producten, zorgt voor minder verpakkingsafval. Bovendien wordt er in deze uitingsvorm over het algemeen beter omgegaan met voedselresten, wat voedselverspilling tegengaat (Hennchen, 2019). Op vindingrijk koken kan 'rechtstreeks' worden ingespeeld door bijvoorbeeld kookcursussen, waarbij belangrijk is dat de focus ligt op de betekenis 'vindingrijk koken' of 'gezellig samen koken', en niet op 'duurzaamheid'. Er zijn ook minder rechtstreekse aanpakken te bedenken, bijvoorbeeld een georganiseerde 'markt-tour', waar mensen meer kunnen leren over verse producten en hoe je deze bereidt. Het is belangrijk om niet alleen te focussen op bewustwording (kennis en betekenis) maar ook op vaardigheden (hoe gebruik ik alles

van een broccoli?) en materialen (bijvoorbeeld een inductiekookplaat). Een belangrijke kanttekening die hierbij gemaakt moet worden, is dat door de relatie tussen kook- en werkpraktijken bepaalde interventies zich moeten richten op een meer systemische aanpak beide praktijken om het gewenste effect hebben; men heeft anders simpelweg niet genoeg tijd en/of energie voor vindingrijke kookpraktijken.

Een derde aanknopingspunt is om meer in te zetten op **verbinding met de herkomst van voedsel**. Dit kan in deze gemeenten bijvoorbeeld door stadstuinjes of een voedselbos ruimte te creëren om eigen groenten te verbouwen, kennis op te doen over vers voedsel en meer verbinding met natuur te ervaren. Bij dit soort interventies kan goed worden samengewerkt met lokale organisaties en scholen (schoontuintjes). Het is ook belangrijk om oog te hebben voor lokale initiatieven die al inzetten op bovenstaande punten. Voedselpraktijken zijn bij uitstek een sociale bezigheid, het is daarom belangrijk om bewust in te zetten op sociale cohesie. Ook hier is inzet op *interlocking practices* waardevol. Als men zelf voedsel verbouwt in een moestuin, is er geen verpakkingsafval en kunnen voedselresten worden gebruikt voor compost. Uit dit onderzoek blijkt dat meer mensen meer gemotiveerd zijn om afval te scheiden dan om duurzaam te koken/eten (bijvoorbeeld door minder vlees te eten). Het is wel belangrijk om dit proces van afval scheiden als gemeente op een logische, makkelijke manier in te richten, want men ervaart het al snel als een 'gedoe'. Ook kan er worden ingespeeld op de betekenis 'verspilling' die sterk in de Nederlandse cultuur verankert ligt. Het is echter wel belangrijk om mee te nemen dat alle elementen van een praktijk tegelijkertijd moeten worden beïnvloed: met enkel een campagne zal geen systemische verandering ontstaan.

Hoofdstuk 4

Governance (van) praktijken

Kernuitkomsten:

Binnen het EKA-team zien we ambitieuze doelstellingen en vakkundige ambtenaren die open staan voor experimenten en nieuwe inzichten. Het doorvoeren van een langetermijnvisie en overkoepelende strategie is echter lastig. Dit is deels inherent aan de organisatorische structuur van een gemeente, maar komt ook deels door een gebrek aan overzicht en samenhang tussen verschillende projecten van het EKA-team. Er mist een duidelijke tijdlijn en samenhang van alle projecten en een visie op (inclusieve en diverse) participatie. Ook is er weinig tijd voor wetenschappelijke onderbouwing van de gekozen richtingen en reflectie op de projecten die worden uitgevoerd. De meeste projecten zetten in op materiele ondersteuning (energiebox, subsidie, e.d.) of op 'bewustwording' (van bijvoorbeeld voedselverspilling of de noodzaak om te verduurzamen). Het is echter de vraag of de informatievoorziening d.m.v. flyers, bewonersavonden en reclamecampagnes daadwerkelijk bijdragen aan de verandering van praktijken. Slechts enkele projecten kunnen worden gezien als interventies in sociale praktijken. De kookworkshops zetten bijvoorbeeld in op vaardigheden, betekenis en kennis over verschillende praktijken heen.

Werkwijze

Doel: het begrijpen van governancepraktijken van de BAR-organisatie

Het doel van deze onderzoekslijn is om het duurzaamheidsbeleid en de werkwijze van de ambtenaren en bestuurders die werken met duurzaamheidsthema's te begrijpen. Om in de laatste fase van dit onderzoek te komen tot een gedegen beleidsadvies en implementeerbare interventies in sociale praktijken, is het noodzakelijk om niet alleen de huidige projecten onder de loep te nemen, maar ook de werkwijzen van de gemeentelijke organisatie. Hiervoor kijken we naar:

1. De governance van praktijken: wat is het huidige beleid, welke interventies volgen daaruit en interneren die in praktijken of ligt de focus meer op het individu en diens verantwoordelijkheid?
2. De governancepraktijken van ambtenaren: wat is de wijze waarop projecten worden uitgevoerd?

Methode

Om zowel de governance van praktijken als governancepraktijken te onderzoeken, loopt de onderzoekers inmiddels 1,5 jaar mee met team EKA. Observaties, gesprekken, indrukken en discussies worden bijgehouden in een velddagboek. Tevens wordt met verschillende medewerkers een aanvullend interview afgenomen, welke met toestemming zijn opgenomen. We verwerken de inzichten anoniem. De onderzoeker bestudeerde de klimaatvisies en inhoudelijke stukken over lopende projecten. In dit hoofdstuk bespreken we per beleidsthema welke projecten er lopen en hoe deze worden uitgevoerd. Deze interventies analyseren we door de lens van sociale praktijken.

Literatuur over interventies in sociale praktijken

De literatuur over (beleids)interventies in sociale praktijken is nog relatief jong, en er bestaat een zekere weerstand tegen vertaling van de theorie naar aanbevelingen voor beleid omdat deze zich 'eigenzinnig' ontwikkelen (e.g., Shove, 2012). Toch vinden we naast dit terughoudende perspectief

verschillende handreikingen voor interventies in praktijken. De meeste concrete vorm daarvan zijn uitgewerkt door Spurling et al., (2013) en Spurling en McMeekin (2015). Zij maken onderscheid tussen drie soorten interventies in praktijken:

1. *Recrafting*: Het verduurzamen van praktijken middels ingrepen in elementen van praktijken.
2. *Substituting*: Het vervangen van minder duurzame praktijken door duurzamere praktijken.
Hoe kunnen we met alternatieve praktijken of andere uitingsvormen in soortgelijke behoeften voorzien?
3. *Changing how practices interlock*: Het ingrijpen op de verbindingen tussen praktijken (bijvoorbeeld reizen naar de winkel om boodschappen te doen).

Het belangrijkste bij ingrijpen in *interlocking practices* is dat verduurzaming doorwerkt via andere praktijken waarin je intervineert, als een positieve spillover (e.g. Sahakian et al., 2021). Deze benadering is daarnaast gebruikt om interventies in gedrag te analyseren om te verklaren onder welke omstandigheden die interventies succesvol zijn (e.g., Evans et al. 2012). De boodschap die hieruit volgt is dat interventies in praktijken idealiter programmatisch van aard zijn, in de zin dat ze ingrijpen in bundels van praktijken en/of elementen van praktijken. Dit komt overeen met recente inzichten uit de literatuur over gedragsverandering, waarin bijvoorbeeld wordt gesteld dat informatiecampagnes, effectiever zijn als ze worden gecombineerd met bredere sociale en infra-structurele interventies (Whitmarsh et al., 2021). In andere benaderingen wordt een nadruk gelegd op het belang van co-creatie van interventies in praktijken en van de inbedding van praktijken in bredere systemen (Hoolahan & Browne, 2020; Laakso et al., 2020). Co-creatie (of co-design) is belangrijk omdat het veranderen van praktijken vaak actieve discussie vereist met de mensen die in de praktijken actief zijn (Mellick Lopes et al., 2015). Dit is nodig om te kunnen reflecteren op aspecten die we zo normaal zijn gaan vinden, dat ze naar de achtergrond verdwijnen (Hoolahan & Browne, 2020). De nadruk op inbedding van sociale praktijken in bredere systemen is belangrijk omdat die bredere systemen minder duurzame praktijken helpen in stand te houden.

Resultaten

Huidige governancepraktijken: de organisatie

Binnen team EKA werken (in deze fase van het onderzoek) de ambtenaren door middel van projectmatig werken aan verschillende duurzaamheidsthema's: energiebesparing, energie-opwek en -opslag, voedsel en circulaire economie, klimaatadaptatie en mobiliteit. Daarnaast waren er twee medewerkers die zich bezighouden met communicatie en participatie voor deze verschillende thema's. Het team EKA functioneert binnen de BAR-organisatie als een los team dat werkt aan verschillende duurzaamheidsthema's. Ten tijde van het verwerken van de resultaten in dit rapport werd echter een ontvlechting van de BAR-organisatie aangekondigd. In 2024 zullen de gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk weer gaan functioneren als drie bestuurlijke eenheden met elk een eigen ambtelijke organisatie. Veel medewerkers wachten de reorganisatie niet af en zijn inmiddels weg. Desalniettemin zijn de inzichten in dit hoofdstuk relevant voor de implementatie van klimaatdoelstellingen voor de drie nieuwe organisaties.

Een eerste inzicht is dat de implementatie van klimaatdoelstellingen lastig kan zijn omdat men voor sommige thema's afhankelijk is van andere afdelingen, zoals Openbare Ruimte, Facilitair en IT. Uit dit onderzoek blijkt dat een duidelijke organisatiestructuur mist waarin gestuurd wordt op output en samenwerking over afdelingen heen. Zo liggen er bijvoorbeeld wel eens *gatekeepers* dwars in de uitvoering, door interne samenwerking, of samenwerking met andere organisaties tegen te houden. Er is behoefte aan sterker leiderschap, meer structuur, en het onder de aandacht brengen van de duurzaamheidsambities naar de rest van de organisatie. Nadenken over implementatie van duurzaamheidsambities in omgevingsvisies (vroeger structuurvisie) en omgevingsplannen (vroeger bestemmingsplannen) is echter niet simpel. Een medewerker omschreef dit eens als:

“ *De duurzaamheidsambities zijn niet altijd uitgekristalliseerd, en dan kan je het moeilijk meenemen in de omgevingsvisie.* ”

Elke ambtelijke organisatie heeft na een nieuwe verkiezing te maken met een potentiële verandering van het politieke klimaat, en dit heeft invloed op de projecten waaraan wordt gewerkt. Zo is bijvoorbeeld de duurzaamheidsweek in 2022 niet doorgedaan. Het Repair Café Barendrecht ervaarde dit als een groot gemis, en vreest voor de volgende subsidieronde. Een ander gevolg van de bestuurlijke verandering is de aanstaande ambtelijke reorganisatie. De reorganisatie roept veel vragen en onzekerheden op bij medewerkers: wat is het doel? Hoe helpt dit de efficiëntie van uitvoering van beleid? Medewerkers vrezen dat de kennis die nu in huis is verloren gaat. De thematrekkers zouden in een kleinere organisatie waarschijnlijk op verschillende thema's moeten werken. Tijdens interviews kwamen ook kansen naar voren: er zijn nu veel hiërarchische lagen, en die kunnen het werk traag en stroperig maken. Daarbij is het niet altijd makkelijk om voor drie gemeentebesturen met verschillende visies te werken. Een inbedding van duurzaamheid in de andere afdelingen zou wellicht de implementatie van het beleid ten goede komen. Dan mist echter wel het hechte teamgevoel dat men nu heeft. Een werknemer gaf bijvoorbeeld aan:

“ *Ik zie het ook niet voor me. Het is nu al zo moeilijk om mensen te vinden. Dan heb je zo weer 1 consultant die voor 3 gemeenten werkt en dan heb je eigenlijk weer hetzelfde.* ”

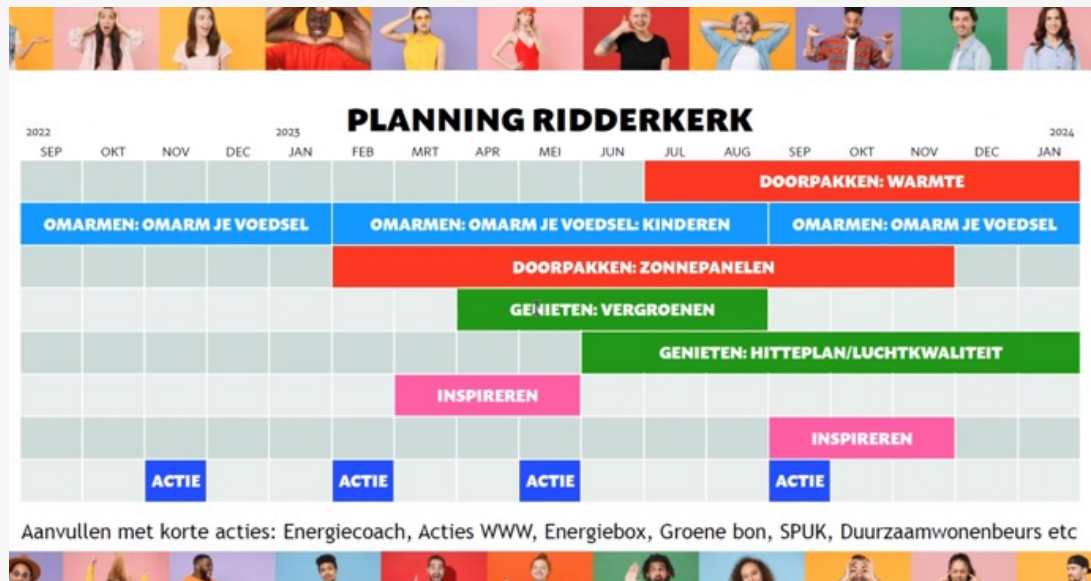
Projectmatig werken team EKA

Het valt op dat er veel kennis en gemotiveerde en vaardige medewerkers in huis zijn. Er is een goede sfeer en ook de samenwerking binnen het team is goed. In de teamoverleggen deelt men waar iedere thematrekker mee bezig is. Er mist echter een duidelijk overzicht van looptijd, mijlpalen en fasen en samenhang van de projecten, waardoor er overlap ontstaat bij het inhuren van externen (zoals de campagne bij Schinkelshoek). Er is tevens risico op het overvragen van inwoners op participatievlak. Participatietrajecten liggen soms maanden stil en bewoners worden dan niet meegenomen het proces. Leden van het communicatieteam worden niet altijd op tijd betrokken, wat hun werk ad hoc maakt en zorgt voor onvoldoende capaciteit op piekmomenten. Verder wordt het afstemmen van een heldere doelstelling en evaluatie en reflectie overgeslagen. Er is overheidsland natuurlijk wel vaker weinig tijd om te reflecteren op afgeronde projecten en eerdere regelingen. Een voorbeeld: er was jaren geleden al eens een premiereregeling waarmee doe-het-zelvers makkelijk konden isoleren, gaf een inwoner aan naar aanleiding van een interview naar aanleiding van de retrofitvragenlijst. Hij lichtte toe:

“ *Subsidie, ja dat is wel een manko. Daarom was ik zo enthousiast over die premiereregeling. Je kon gewoon naar de bouwmarkt gaan, dan leverde je het bonnetje van de isolatie aan. Er zat qua prijs geen limiet aan. Dit was 2002, 2003. En met energie-advies ging dat zelfs nog meer omhoog. En nu zijn alle bedrijven ook druk, dus dan is het helemaal lastig.* ”

In de workshop op 28 juni hebben wij het initiatief genomen om samen door middel van een Gantt chart een overzicht te maken van alle projecten. In deze tabel kunnen de looptijd, mijlpalen, bestuurlijke momenten en communicatiemomenten worden gevisualiseerd. Een foto van deze tabel kan worden gevonden in bijlage C. Het maken van het overzicht wekte meteen discussie op: Hoe gedetailleerd moet het zijn? Op welk platform werk je, zodat iedereen erin kan? Kost dit niet te veel tijd? Vanuit communicatie werd er positief gereageerd en kwam naar voren dat zij al een eigen projectplanning in Asana hadden gemaakt. Vanuit het team is er wel behoefte aan meer structuur en afstemming, maar men wil geen administratieve rompslomp. Uiteindelijk heeft de communicatieafdeling in de nieuwe huisstijl een mooie opzet gemaakt van een planning:

Figuur 12. **Voorbeeld Planning vanuit communicatie**

Afval

In Ridderkerk en Albrandswaard worden huishoudelijk (grijs) afval, groenafval (gft) en papier bij laagbouw verzameld in minicontainers en bij hoogbouw in ondergrondse containers. Elk jaar doet afvalbeheer een sorteeraanlyse waarin ze onderzoeken wat er in de grijze containers zit: de bulk is idd verpakkingsmateriaal, maar opvallend genoeg ook veel etensresten. Voedselresten in afvalbergen zorgen voor uitstoot van methaan, wat negatieve milieu impact heeft. Het plastic wordt sinds kort door nascheiding uit het huishoudelijk afval gehaald. Tot 3 jaar geleden had Barendrecht veel afval vergeleken bij omliggende gemeenten, maar dit is minder sinds er omgekeerd wordt ingezameld. Iedereen heeft ondergrondse containers en minicontainers gekregen voor gft en papier. De invoering van het variabel tarief (PMD-restafval zwaarder belasten dan grondstoffen inleveren) in Barendrecht ging niet zonder slag of stoot, en is inmiddels zelfs teruggedraaid.

In Barendrecht wordt op dit moment toegewerkt naar een circulair ambachtcentrum, waar zowel de milieustraat, kringloop en het repair café een plek moeten krijgen. Er is aandacht voor lokaal ondernemerschap en toegankelijkheid. In Ridderkerk zullen die idealen in de eerste instantie invulling krijgen door het meer verbinden van partijen zoals het repair café, de kringloop, e.d. Deze projecten bieden veel haakjes voor een interventie op praktijken, maar zo'n interventie valt of staat met een co-creatieve uitwerking waar lokale partijen bij worden betrokken.

Voedsel en Circulariteit

Voedsel en circulariteit komen niet heel prominent naar voren in de klimaatdoelstellingen van de gemeenten. De eiwittransitie laat zich ook lastig vertalen naar een gemeentelijke aanpak. De boodschap over verspilling is makkelijker over te brengen dan minder vlees eten, daarom beginnen de gemeenten hiermee. Het actieplan voedsel (inmiddels stopgezet) startte met een bewustwordingscampagne over voedselverspilling. Het is een typische gedragsveranderingscampagne, gemaakt door ontwerpbureau Schinkelshoek. De advertenties focussen alleen op het individu

en op de praktijk 'bewaren'; niet op 'weggooien'. Een gemiste kans en we vragen ons af hoe de campagne valt bij inwoners. Bovendien kwam tijdens het etnografisch veldwerk naar voren dat weinig bewoners de advertenties hadden gezien. Er is wel geïnvesteerd in samenwerking met andere organisaties zoals Facet (welzijn) en GreenDish, maar hier zijn geen concrete projecten uitgekomen.

Binnen het thema voedselverspilling worden echter ook kookworkshops georganiseerd. We hebben twee workshops bijgewoond. In september 2022 een kookworkshop koken op inductie in Bolnes (vanuit het thema energie georganiseerd), en November 2022 een online kookworkshop (vanuit thema voedsel). Beiden werden gegeven door de groene pollepel. Een kookworkshop is een voorbeeld van hoe je als gemeente meer kan inspelen vaardigheden, betekenis en materialen tegelijk. Nu werkt de workshop met een vast pakket ingrediënten, maar wellicht is er ook een format denkbaar waarbij je echt kookt met restjes in de koelkast.

Figuur 13. **Online kookworkshop op 23 November**

Energie

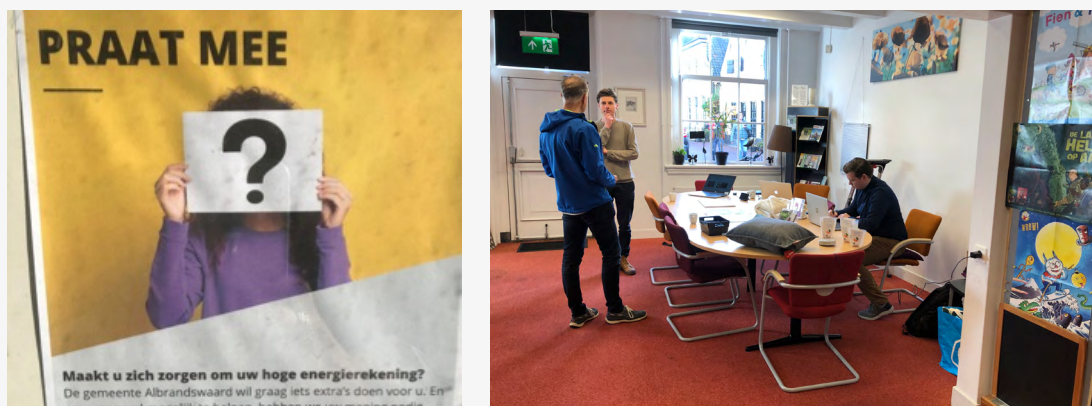
Er gebeurt veel in het kader van energiebesparing en verduurzaming van woningen. Zie bijlage D voor alle regelingen voor energiebesparing bij de start van dit onderzoek. Hoewel er niet veel tijd is voor evaluatie en reflectie, is men niet bang om projecten uit te proberen en hiervan te leren. Er is bijvoorbeeld door de gemeente een vragenlijst (n=500) uitgezet om deelnemers van de voormalige RRE(W) acties te vragen om feedback. Hier kwam onder andere uit dat mensen de energiebox te algemeen vonden, maar het persoonlijke contact met ene energicoach werd wel als prettig ervaren. Naar aanleiding van deze monitoring is de energiebox in de loop van 2022 aangepast naar een flexibeler systeem waarbij de energicoach alleen de materialen meeneemt waar men behoefte aan heeft. Dit is een voorbeeld van hoe monitoring en evaluatie kan leiden tot betere inzet van middelen, en minder verspilling.

Er lopen verschillende projecten voor het stimuleren van verduurzaming van woningen, of bewustwording van energiebesparing. In Portugal, Rhooen en Slikkeveen (Ridderkerk) is er recent een warmtescan uitgezet door middel van een *opt-out* systeem. Het doel van dit project was om 2x500 woningen bewust te maken van warmtelekken en ze daarmee aan te zetten om te isoleren. Voor een wijkactie in Bolnes (Ridderkerk) wordt samengewerkt met inwoners om te kijken hoe deze wijk kan toewerken naar een warmtenet of op een andere manier van het gas af kan. Dit project werd geleid door een adviseur van Sweco, en er zijn verschillende kleine werkgroepen met bewoners opgezet. Deze bewonersoverleggen leverden veel waardevolle input en koppelkansen op. Echter, na het uitvallen van deze adviseur eind 2022 was er niet direct vervanging, en heeft het project een tijd stilgelegen. Momenteel is het project weer opgepakt en wordt onderzocht door Royal Haskoning of aquathermie een mogelijk warmteoplossing is, aangezien een warmtenet toch niet door Bolnes zal komen te lopen. Wel is hierdoor inmiddels irritatie ontstaan bij bewoners omdat het project zo lang heeft stilgelegen. Dit geeft aan hoe belangrijk continuïteit en overdracht is in de governance van dit soort interventies.

Sweco begeleidt ook een wijkactie in Portland (Albrandswaard) waarbij wordt onderzocht of de wijk *all-electric* kan worden en hoe mensen kunnen worden aangezet tot het aanschaffen van een warmtepomp. Hier is nu het bewonersinitiatief Energiecollectief Albrandswaard bij betrokken. In een gesprek met medewerkers van Sweco werd echter duidelijk dat het voor hen te snel ging en het doel en het tijdsplan niet helder waren. Dit is wel een patroon binnen dit thema: een vliegende start die niet iedereen kan bijbenen. Ook de WoonWijzerWinkel is betrokken bij deze wijkactie om te onderzoeken of een collectieve inkoopactie voor warmtepompen mogelijk is. De WoonWijzerWinkel heeft eerder al een wijkactie gedaan voor Bolnes, waarbij bewoners terecht konden voor persoonlijk advies en offertes voor professionele installatie. De samenwerking heeft echter ook beperkingen i.v.m. beschikbaarheid van de medewerkers van de WoonWijzerWinkel.

Een onderwerp waar de gemeenten nog lastig grip op krijgen is energiearmoede. Er wordt weinig gebruik gemaakt van de huidige regelingen (zie bijlage D) voor verduurzaming van woningen met een lagere WOZ waarde en laag energielabel, en de gemeente komt moeilijk in contact met deze doelgroep. De inloopavonden die werden georganiseerd eind 2022 om een beeld te krijgen van energiearmoede werden namelijk slecht bezocht, en er kwamen minder reacties op de retrofittingvragenlijst vanuit deze hoek. Er zijn wel dekens uitgedeeld bij de voedselbank in Ridderkerk, maar dit was niet de ideale plek om met mensen in gesprek te komen. In de vervolgfase van dit onderzoek willen we meer gericht onderzoek doen bij deze doelgroep.

Figuur 14. **Fotos van de inloopavond over energiearmoede, 9 nov 2022.**

Communicatie

Er worden verschillende vormen van communicatie gebruikt voor de projecten van team EKA zoals: website *Onze toekomst is duurzaam* (bestaat inmiddels niet meer); gebruik van slimme buur en ambassadeurs die op de website hun verhalen delen; toespitsen van de boodschap naar de leefstijlen van marketresponse; contact met wijkregisseurs; campagnes voor gedragsverandering (voedselverspilling en energiebesparing) uitgewerkt door externe grafisch vormgevers. Analyse van de effectiviteit van de communicatiestrategieën gaat voorbij aan het doel van dit onderzoek, maar we kunnen er wel kritisch op reflecteren. Allereerst is er twijfel over het bereik en zichtbaarheid van de website, en over men zich identificeert met de 'duurzame mensen' die hier hun verhaal doen. In de nieuwe huisstijl is er al meer nagedacht over betekenis in een boodschap. Zo heet de nieuwsbrief voor Ridderkerk en Albrandswaard tegenwoordig 'Oog voor de toekomst', omdat we met duurzaamheid oog hebben voor mensen, leven, wonen en omgeving. Er zijn aanknopingspunten om anders invulling te geven aan het visuele format, en wellicht aan te sluiten bij de nationale campagne 'Hoe gasvrij is Nederland?' (Natuur en Milieu, n.d.).

Figuur 15. **De nieuwe huisstijl**

Een tweede inzicht is dat het gebruik van 'leefstijlen' van het bureau marketrespons een aantal haken en ogen heeft. De leefstijlen zijn een classificering van type inwoners op basis van bepaalde objectieve parameters. Hoewel het onderzoek achter deze methode waardevolle inzichten oplevert, is de toepassing middels een kaart op postcode 6-vak problematisch vanwege aggregatie-errors en de *Modifiable Aggregation unit problem* (Zhang, 2011). De units krijgen een kleur op basis van objectieve parameters terwijl er grote verschillen kunnen zijn binnen de unit. Bovendien profileert deze methode zwaar op basis van sociaaleconomische status. Het is eigenlijk niet mogelijk om op basis van deze methode van een geografisch gebied te zeggen dat er een bepaalde groep woont, zonder aanvullend onderzoek te doen. De leefstijlen zijn bijvoorbeeld gebruikt voor het schrijven van brieven voor de EFG-labels. Dit kostte flink meer tijd, omdat er

meerder brieven met een andere toon werden geschreven. Het was ook mogelijk geweest om mensen aan te schrijven op woningtype met een simpele boodschap, aangezien dit bekend is en relevant voor mogelijke verduurzaming opties.

Een derde inzicht is dat de bewustwordingscampagnes niet worden ingebed in een bredere aanpak, en daardoor zeer waarschijnlijk niet werken (Whitmarsh et al., 2021). Voor visueel materiaal worden opdrachten uitgezet bij externe bureau's. De campagnes van Schinkelshoek zagen er visueel mooi uit, maar er is ook kritiek van inwoners. Een wijkregisseur merkt op dat een campagne als 'Portland pakt door' gericht op energiebesparing, niet aanslaat in een rijke wijk als Portland. Een medewerker van de BAR-organisatie zelf merkte op dat 'Een onsje minder' niet lekker valt in deze tijd met de stijgende voedselprijzen. Deze campagnes zetten vooral in op betekenis en lijken vooral de verantwoordelijkheid en motivatie van het individu aan te spreken.

Figuur 16. **Affiches Portland pakt door**

Een vierde inzicht is dat er binnen team EKA een duidelijke visie op participatie mist. Het betrekken van bewoners wordt vaak gezien als informeren van bewoners en komt daarmee bij de communicatiemedewerkers terecht. Dit blijkt uit observaties, informele gesprekken en interviews met (externe) werknemers en bijwonen van bewonersbijeenkomsten. In een interview met een wijkregisseur werd aangegeven dat het is jammer dat er weinig gebeurt met de informatie die komt uit wijkoverleggen. Meldingen van overlast raken in het systeem vaak kwijt, en er wordt vaak gefocust op de rationele klacht terwijl er meer achter zit. De regisseur is kritisch over de klantgedachte binnen participatietrajecten, omdat mensen blijven klagen en er geen tijd is voor een echt gesprek om achter onderliggende lokale conflicten te komen. Het is belangrijk om

in participatietrajecten bepaalde vaardigheden te bezitten om in gesprek te kunnen gaan met mensen zonder confrontatie op te zoeken. De regisseur merkt op:

“ Bij de werkoverleggen vind je bovendien ook de klimaatsceptici die denken dat je hun gehaktbal wil afpakken. ”

Contact met bewoners, individueel of in groepjes, lijkt vooralsnog redelijk ad hoc per thema te gebeuren. In een interview naar aanleiding van de retrofitvragenlijst gaf een deelnemer aan teleurgesteld te zijn in het gebrek aan respons na vragen om hulp of feedback over problemen bij verduurzamen van een woning. Dit is natuurlijk maar de mening van één persoon, maar het geeft wel aan hoe belangrijk het is voor mensen om zich gehoord te voelen. De deelnemer gaf aan:

“ De overheid is vooral veel zenden, maar niet eerst rustig luisteren waar behoefte aan is. ”

Naast de werkgroepen met bewoners in Bolnes zijn er ook veelbelovende samenwerkingen op gebied van Energie met bewonersinitiatieven zoals De groene stroom en Energiecollectief Albrandswaard. In interview met een vrijwilliger van een bewonersinitiatief werd aangegeven dat de samenwerking met 'de gemeente' prettig is, maar dat men wel meer vanaf het begin betrokken zou willen zijn. Een inwoner en lid van een bewonersinitiatief gaf aan:

“ Er zou wat meer openheid in integraliteit moeten zijn zodat je op een volwaardige manier mee kan participeren. ”

Er wordt ook samengewerkt met het repaircafé, waar de focus meer ligt op verminderen/anders omgaan met afval. Er zijn geen samenwerkingen met bewonersgroepen op het gebied van voedsel. Ook valt op dat deelnemers aan deze initiatieven overwegend bestaan uit oudere mannen, en mensen met veel kennis en passie voor verduurzaming van woningen. Ook in de literatuur wordt opgemerkt dat dit type mensen (beter bekend als *resource men*: meestal mannen, met veel technische kennis en interesse in de technische, rationele en cijfermatige kant van verduurzamen en energiebesparen) worden overgerepresenteerd in de communicatie rondom energiebesparing (Strengers, 2014). Dit is een gemiste kans, omdat energie en verduurzaming thema's zijn waar iedereen in diens dagelijkse praktijken mee te maken heeft.

Aanknopingspunten voor verbeterde sturing en beleid

Op basis van de inzichten in deze onderzoekslijnen kunnen we een aantal aanbevelingen geven om de governance van interventies te verbeteren, met als doel een betere voedingspunten te creëren voor duurzame sociale praktijken. Ten eerste is het belangrijk om te zorgen voor een **overzicht van projecten** zodat er kan worden afgestemd op doelen, mijlpalen en (tijdige) inzet van communicatiemedewerkers. Hierin kan ook ruimte worden ingebouwd voor **reflectie en monitoring**. Dit is belangrijk omdat sociale praktijken zich 'eigenzinnig' kunnen ontwikkelen (Shove et al., 2012) en omdat er zodoende beter kan worden ingespeeld op de wensen en behoeften van bewoners.

Ten tweede is het belangrijk om in te zetten op **samenwerking** tussen verschillende diensten binnen de gemeenten, zoals welzijn en openbare ruimte. Voor maximale impact is het wenselijk in te zetten op **bundels van interventies** die samen invloed uitoefenen op meerdere elementen: kennis, vaardigheden, betekenis, materialen. Die bundel zou niet zomaar een verzameling projecten moeten zijn, maar is idealiter **programmatisch** van aard zodat de verschillende instrumenten elkaar versterken (cf. Evans et al., 2012). Hierbij is het ook belangrijk te kijken naar de (leef)omgeving om duurzame uitingsvormen van sociale praktijken meer aantrekkelijk te maken. We weten uit eerder onderzoek dat 'bewustwording'

van milieukwesties vertaalt zich niet in duurzaam gedrag wanneer het geen relevant onderdeel is van de dagelijkse routines van mensen (John et al., 2016).

De derde aanbeveling is om een duidelijke **visie op- en handreiking voor participatie** te formuleren, en om *in-house* medewerkers te hebben met de juiste kennis en vaardigheden om dit uit te voeren. Samenwerking met inwoners en lokale organisaties is essentieel om interventies te laten aansluiten bij de belevingswereld van mensen, om gemeenschapsgevoel te versterken en om koppelkansen te benutten. Er zijn wel bepaalde condities voor succesvolle participatie. Dit vergt bepaalde gespreksvaardigheden, en er moet meer aandacht zijn voor representatie van verschillende bevolkingsgroepen. Ook is het belangrijk om te weten waar je wil staan op de participatieladder: mogen mensen alleen een keer input geven of gaat de mate van invloed meer richting co-creatie (Arnstein, 1969)? Samenwerking met externe partijen is vaak noodzakelijk, maar continuïteit bij de begeleiding van participatie-trajecten is erg belangrijk. Anders worden er kansen gemist, haken bewoners af en raakt iedereen gefrustreerd.

Hoofdstuk 5

Conclusie

Interventies in praktijken

In dit onderzoek stellen we de vragen 'Op welke manier komen sociale praktijken van inwoners tot uitdrukking in de gemeenten?' en 'Hoe kan de gemeente hierin sturen en interveniëren?' Daarbij zijn we geïnteresseerd hoe praktijken onderling, alsook de elementen materialen, vaardigheden en betekenis zich tot elkaar verhouden. Er zijn drie onderzoekslijnen waarin dagelijkse praktijken worden onderzocht gerelateerd aan voedsel, energie en governance. Deze praktijken hangen ook samen met beleidsthema's zoals circulariteit, mobiliteit en afval.

In dit hoofdstuk worden de inzichten en aanknopingspunten voor beleid en sturing niet herhaald, daarvoor verwijzen we naar de kaders in hoofdstuk 2, 3 en 4. Aan het begin van de hoofdstukken staan de belangrijke inzichten samengevat, en aan het einde staan concrete aanbevelingen waar de gemeenten direct mee verder kunnen. Naast deze aanbevelingen is het ook belangrijk om over de drie onderzoekslijnen heen te reflecteren op de manier waarop gemeenten kunnen sturen en interveniëren in sociale praktijken. In dit hoofdstuk vertalen we de overkoepelende inzichten naar vier aspecten voor interventies die we in de volgende fase in co-creatie verder kunnen ontwikkelen. Om een interventie de meeste kans van slagen te geven, doorloopt men idealiter al deze stappen. We illustreren de werking van de vier richtingen naar aanleiding van dit voorbeeld op de volgende pagina.

Gemeenten kunnen op vier manieren interveniëren in sociale praktijken:

1. *Aantrekken*: Hoe kan een duurzame uitingsvorm van sociale praktijken aantrekkelijker worden?
2. *Ontmoedigen*: Hoe kan een onduurzame uitingsvorm van sociale praktijken minder aantrekkelijk worden?
3. *Faciliteren*: Hoe kan de (leef)omgeving aanpassen zodat bepaalde uitingsvormen van bovengenoemde sociale praktijken meer, of juist minder vanzelfsprekend worden?
4. *Samenwerken*: Hoe kunnen burgers, netwerken, deskundigen en organisaties samen toewerken naar meer duurzame uitingsvormen van sociale praktijken?

Stap 1 Aantrekken door middel van bundels van interventies

Om mensen aan te trekken tot meer duurzame uitdrukkingen van sociale praktijken, bestaat een interventie idealiter uit een *bundel* van instrumenten die zich gezamenlijk richten op zowel materialen, vaardigheden, kennis en betekenis. Spurling en McMeekin (2015) noemen dit *recrafting social practices*. In het voorbeeld op pagina x valt te lezen hoe een interventie kan inzetten op de verschillende elementen. Het is ook mogelijk meer te richten op *interlocking practices*, dat wil zeggen dat een interventie op een praktijk een andere praktijk kan beïnvloeden. Zo kan bijvoorbeeld een interventie die zich richt op koken een positief effect hebben op hoe mensen omgaan met voedselresten. Praktijken blijven in zekere zin 'eigenzinnig' in hun ontwikkeling (Shove et al., 2012). Daarom is het ook raadzaam om de effecten van interventies te monitoren en ervan te leren.

Voorbeeld van een interventie op sociale praktijken: de voedseltuin

Wat en Waarom?

Een voedseltuin of buurttuin is een goed voorbeeld van een interventie die de mogelijkheid van duurzame uitingen van praktijken vergroot. Het beïnvloedt de 'materiële' kant, maar verandert ook de 'vaardigheden' en de 'betekenis' van hoe we voedsel zien. Door grond beschikbaar te stellen voor een voedseltuin, met daarbij horende elementen als een compostbak en een (buiten)ruimte om samen te komen, verandert de materiele omgeving waarin voedselpraktijken zich ontwikkelen. Bewoners leren in zo'n tuin hoe ze hun eigen voedsel kunnen laten groeien, oogsten en verwerken. Die vaardigheden zorgen ervoor dat het contact met en de kennis over vers eten groeit, waardoor de voedselpraktijk minder afhankelijk is van vóorbewerkt en verpakt voedsel. Als je zelf groenten kweekt en voor een tuin zorgt, ga je anders naar eten kijken. Er ontstaat verbondenheid met de natuurlijke omgeving, het eigen voedsel en met de gemeenschap omdat men samen werkt in de collectieve tuin.

Hoe en met Wie?

Idealiter bedenken, testen en implementeren je de interventie samen met inwoners en relevante organisaties (in dit geval bijvoorbeeld de voedselbank of scholen). Als mensen eigenaarschap ervaren over een project heeft het een grotere kans van slagen en de samenwerking kan gemeenschapsgevoel versterken. Ook is belangrijk om stil te staan bij het feit dat inwoners zelf experts zijn in hun dagelijkse praktijken, als een interventie alleen vanaf de tekentafel door ambtenaren wordt benaderd, zullen er zaken over het hoofd worden gezien. Als gemeente ligt er de taak om na te denken over hoe de interventie is ingebed in een groter systeem en maak je waardevolle koppelingen met bestaande projecten. Als er bijvoorbeeld bij de voedseltuin ook een kantine is, dan kunnen hier kookworkshops worden gegeven. De composthoop kan een buurtcompost zijn, die is ingebed in een groter gemeentelijk systeem van GFT-afval. De voedseltuin kan worden gebruikt door nabijgelegen basisscholen als 'schooltuintjes'. Hierbij is belangrijk om na te denken over hoe de grotere (leef)omgeving het gebruik van de voedseltuin kan faciliteren. Bijvoorbeeld door een goede fietsverbinding naar de voedseltuin met voldoende stalling en goede straatverlichting.

Stap 2 Ontmoedigen van onduurzame uitingsvormen door systeemtransitie

Om onduurzame uitingsvormen van sociale praktijken minder vanzelfsprekend te maken, is het nodig dat deze worden vervangen door andere uitingsvormen. Dit noemen Spurling en McMeekin (2015) *substituting practices*. Om in 2050 klimaatneutraal te zijn en de opwarming van de aarde niet catastrofaal te laten stijgen is een systeemtransitie nodig, zowel op gebied van energie als voedsel (IPCC, 2014). Nationaal en Europees beleid zijn hiervoor toonaangevend. Denk bijvoorbeeld aan invoeren van statiegeld op blikjes of een wettelijke verplichting op vervangen cv-ketel door een warmtepomp. Maar ook meer vergaande systemische verandering, zoals bijvoorbeeld het idee van de-growth, zal noodzakelijk zijn (zie het werk van Jason Hickel, Thomas Piketty en Paul Schenderling). Binnen de eigen cirkel van invloed moeten gemeenten vooral bewust zijn van het eigen denkraam en inbedding van de interventies. Als we hierbij weer het voorbeeld in het kader hierboven bekijken, is het belangrijk om na te denken hoe een voedseltuin zich verhoudt tot de meest standaardpraktijk van boodschappen doen in de supermarkt of koken met voorverpakte producten.

In de gemeentelijke aanpak wordt momenteel nog vooral gegrepen naar een actief ontmoedigingsbeleid. Hoewel er zeker noodzaak is voor ontmoediging van bepaalde onduurzame

uitingsvormen, is het belangrijk dat dit soort maatregelen samengaan met het stimuleren van andere, duurzamere, uitingsvormen. Alleen ontmoedigen stuit in de praktijk op weerstand, zoals we ook zien bij het terugdraaien van het afvalbeleid in Barendrecht. Ook wordt de eiwittransitie al snel geïnterpreteerd als het 'afpakken van de gehaktbal'. Als mensen dingen of privileges moeten opgeven kan dit worden ervaren als een verlies, een verschijnsel dat bekend staat als *loss aversion* (Kahneman, 2017). Nudges die inzetten op onbewust gedrag van een individu hebben vaak beperkt effect (Mols et al., 2015) en bewustwording is op zichzelf niet genoeg om verandering in gang te zetten (Whitmarsh et al., 2021). Waak daarom voor een focus op individuele verantwoordelijkheid (*i-frame interventies*), want dit kan ten koste gaan van investering in systeemverandering (*s-frame interventies*) (Chater & Loewenstein, in press).

Stap 3 - Faciliteren door het aanpassen van de (leef)omgeving

De (leef)omgeving kan worden aangepast zodat bepaalde uitingsvormen van praktijken meer of minder vanzelfsprekend worden. Hiervoor halen we onder andere inspiratie uit de gezondheidswetenschappen, waar bekend is dat het in een *obesogene* leefomgeving heel moeilijk is om gezond te blijven (Lake & Townshed, 2006). In de meeste westerse landen is de leefomgeving niet alleen obesogeen, maar ook onduurzaam, waardoor het moeilijk is om een duurzaam leven te leiden. Niet iedereen heeft dezelfde mogelijkheden tot diens beschikking om een huis te verduurzamen en de energierekening omlaag te brengen (Walker, 2005). Binnen de sociale praktijkenbenadering valt leefomgeving en infrastructuur vaak onder materialen. De leefomgeving maakt bepaalde routines of handelingen vanzelfsprekend, aantrekkelijk, makkelijk en bevredigend, en hoe duurzamer deze omgeving dus is, hoe duurzamer men kan leven. In het voorbeeld op pagina 64 kan bijvoorbeeld worden nagedacht over een goede fietsverbinding naar de voedseltuin met voldoende stalling en goede straatverlichting.

Stap 4 – Samenwerken en betrekken van bewoners, netwerken en organisaties

Om als gemeente succesvol te sturen en interveniëren in sociale praktijken is samenwerking met relevante betrokken partijen essentieel. Door middel van participatie en co-creatie sluiten interventies beter aan bij de belevingswereld van mensen, gemeenschapsgevoel versterken en koppelkansen benutten. Netwerken en maatschappelijke organisaties kunnen bovendien helpen bij het werven van meer mensen in duurzame uitingsvormen van praktijken (Shove et al., 2012). Een concreet voorbeeld hiervan is een buurtaanpak, waarin lokale ambassadeurs een centrale rol spelen. Tot op zekere hoogte doet de BAR-organisatie dit al door samen te werken met lokale initiatieven zoals het Energiecollectief Albrandswaard, maar er mist een overkoepelende visie op participatie. Hierbij zijn er verschillende aspecten belangrijk: maatwerk en continuïteit in persoonlijk contact (de Wilde & Spaargaren, 2017), ruimte voor emoties (Manzo and Perkins, 2006) en representativiteit van deelnemers (Keeton, Mota and Tan, 2021). Om dit laatste te waarborgen is het belangrijk dat men extra moeite doet om groepen mensen te bereiken die zich minder snel melden (Liu et al., 2022). We hebben namelijk gezien dat een inloopavond voor energiearmoede bijvoorbeeld niet het gewenste effect heeft.

Experimenteren door middel van proeftuinen, fieldlabs en stadslaboratoria is erg populair en bestaat vaak uit samenwerkingen tussen verschillende organisaties. Het betrekken van verschillende partijen bij interventies in sociale praktijken kan echter ook op andere manieren. Waar in fieldlabs burgers soms meer als testobject worden gezien, is het ook mogelijk om met co-creatie mensen uit te dagen om mee te discussiëren en reflecteren op de praktijken waarvoor zij *zelf* interventies ontwikkelen (Laakso et al., 2021). Co-creatie kan een gevoel van *empowerment* versterken, waarbij mensen meer vertrouwen krijgen in dat ze zelf in staat zijn om verandering in gang te zetten. Het voorbeeld op pagina 64 laat zien welke partijen er betrokken kunnen worden en hoe dit de interventie kan versterken. Er zijn ook serious games die inzetten op co-creatie en empowerment (zoals bijvoorbeeld [voorzieningenwijzer](#)). Co-creatie is bovendien een goede

methode om mensen te laten reflecteren op de aspecten van een praktijk die ze eigenlijk vanzelfsprekend zijn gaan vinden.

Co-creatie van interventies is een van de manieren om discussie over en reflectie op sociale praktijken van huishoudens mogelijk te maken. Een andere manier is om gebruik te maken van *storytelling*. Verhalen maken dingen zichtbaar en bespreekbaar die eerder vanzelfsprekend werden gevonden. Zo maken we in dit onderzoek bijvoorbeeld gebruik van videobeelden, om te laten zien hoe voedselpraktijken tot uitdrukking komen. Daarnaast zijn verhalen behulpzaam in het bespreekbaar maken van abstracte zaken die we moeilijk kunnen bevatten, zoals de impact van klimaatverandering op ons dagelijks leven.

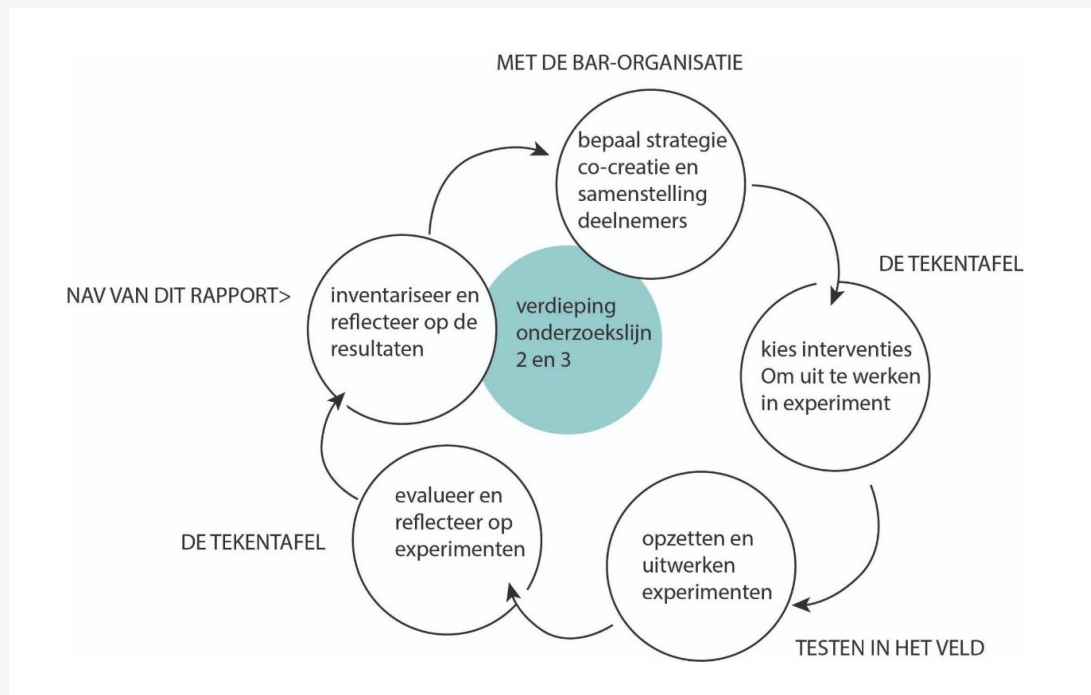
Vervolg

Fase 3: co-creatie van interventies

In de volgende fase willen we samen met het team EKA, inwoners en maatschappelijke organisaties een aantal interventies uitwerken die gebruikmaken van verschillende inzichten en aanknopingspunten uit fase 2. Door middel van co-creatie worden eerst instrumenten geïdentificeerd (fase 3) en daarna vertaald naar een aanpak voor sturing en beleid (fase 4). Hiervoor doorlopen we de stappen van Design Thinking: een gezamenlijke probleemdefinitie, genereren van ideeën en wenselijke toekomstbeelden (bijvoorbeeld door middel van *future visioning*), ideeën uitwerken en testen voordat het komt tot implementatie. We werken hierbij toe naar een strategie die lerend vermogen stimuleert. Het is van belang om te blijven mee te bewegen met maatschappelijke ontwikkelingen. De onderstaande figuur laat de stappen zien in het proces van de volgende fase.

In de strategie voor co-creatie moet er onder andere aandacht zijn voor de manier hoe deelnemers worden geworven onder ambtenaren, bewoners(groepen) en maatschappelijke organisaties. We vinden het hierbij vooral belangrijk om zo inclusief mogelijk te werven, zodat iedereen de kans krijgt om mee te denken over interventies. Een voorbeeld hiervan is dat we bij het thema energie actief de wijken in zullen gaan waar veel woningen zijn met een lage WOZ-waarde en een laag geschat energielabel in. Door mensen te spreken op straat, sportclubs en wellicht zelfs aan de deur halen we meer inzichten op en vormen we groepjes die samen op een laagdrempelige manier interventies willen gaan uitwerken. We zetten voor de co-creatie fase meer in op 'denk mee over uw leefomgeving' of 'toekomstbestendigheid' in plaats van 'duurzaamheid', om zoveel mogelijk verschillende mensen mee te krijgen.

Figuur 17. **schematische weergave van de verdieping van onderzoekslijn 2 en 3**

Verdieping van de onderzoekslijnen

Dit rapport bevat de inzichten van het veldwerk dat werd uitgevoerd tussen januari 2021 en januari 2023. Tussen het einde van het veldwerk en de publicatiedatum van dit rapport (juli 2023) heeft het onderzoek uiteraard niet stilgelegen. Op 27 september 2022 is hebben wij de voorlopige resultaten van fase 1 en 2 gepresenteerd aan team EKA, en op 9 mei 2023 hebben wij een workshop georganiseerd voor team EKA om samen te brainstormen over kansrijke interventies die tijdens de co-creatiefase uitgevoerd kunnen worden. Zowel uit het veldwerk als uit deze workshop kwam het idee van een voedseltuin als kansrijke interventie voor de voedsellijn. Inmiddels zijn de eerste stappen naar de realisatie van de voedseltuin gezet.

In de volgende fase wordt de energie-onderzoekslijn nog verdiept door middel van interviews, verdere gesprekken, observaties en ook het co-creatie traject zal inzichten opleveren. Er worden een aantal onderbelichte thema's binnen de energielijn verder uitgewerkt. Zo zal er deze zomer een rapport verschijnen over verduurzamingspraktijken binnen VvE's en wordt er vanaf augustus een deelonderzoek gestart naar verduurzaming van gespikkeld bezit (huur- en koopwoningen in dezelfde straat).

Referentielijst

- Arnstein, Sherry R. 1969. "A Ladder of Citizen Participation." *Journal of the American Planning Association* 35 (4): 216–224.
- Bartiaux, F., Gram-Hanssen, K., Fonseca, P., Ozoliņa, L., & Christensen, T. H. (2014). A practice-theory approach to homeowners' energy retrofits in four European areas. *Building Research and Information*, 42(4), 525–538.
<https://doi.org/10.1080/09613218.2014.900253>
- Bartiaux, F., Frogneux, N., & Servais, O. (2011). Energy "Needs", desires, and wishes. *Energy, Sustainability and the Environment*, 63–87.
<https://doi.org/10.1016/b978-0-12-385136-9.10003-8>
- Bailey, L. E. (2021). Standpoint theory. In *Encyclopedia of Queer Studies in Education* (pp. 676–682). Brill.
- de Bakker, E., Dagevos, H. Reducing Meat Consumption in Today's Consumer Society: Questioning the Citizen-Consumer Gap. *J Agric Environ Ethics* 25, 877–894 (2012).
<https://doi.org/10.1007/s10806-011-9345-z>
- BAR-organisatie. (n.d.). De BAR-organisatie als werkgever. Retrieved from <https://www.werkenbijbarorganisatie.nl/>
- Blake, J. (1999). Overcoming the "Value-Action Gap" in environmental policy tensions between. *Local Environment*, 4(3), 257–278.
- Bruni, C., Chance, R., Schultz, W., & Nolan, J. (2012). Natural connections: Bees sting and snakes bite, but they are still nature. *Environment and Behavior*, 44, 197–215.
<https://doi.org/10.1177/0013916511402062>
- Borusiak, B., Szymkowiak, A., Horsa, E., Raszka, N., & Żelichowska, E. (2020). Towards building sustainable consumption: A study of second-hand buying intentions. *Sustainability*, 12(3), 875.
- CBS. (2022). Vestigingen van bedrijven; bedrijfstak, regio. Retrieved from: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/81578NED/table?ts=1650902340001>
- CBS. (2023). Voorlopige Bevolkingsaantallen Per Gemeente, 1-1-2023. Retrieved from <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2023/09/voorlopige-bevolkingsaantallen-per-gemeente-1-1-2023>
- CBS. (2015). Religie En Kerkbezoek Naar Gemeente 2010-2014. Retrieved from <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2015/20/religie-en-kerkbezoek-naar-gemeente-2010-2014>
- Chater, N. & Loewenstein, G. (in press). The i-frame and the s-frame: How focusing on individual-level solutions has led behavioral public policy astray. *Behavioral and Brain Sciences*. DOI: <https://doi.org/10.1017/ham>, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4046264> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4046264>
- Dastrup, S. R., Zivin, J. G., Costa, D. L., & Kahn, M. E. (2012). Understanding the Solar Home price premium: Electricity generation and "Green" social status. *European Economic Review*, 56(5), 961–973
- De Valk, E., Hollander, A., & Zijp, M. (2016). *Milieubelasting van de voedselconsumptie in Nederland* (2016-0074). Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).
<https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2016-0074.pdf>
- Evans, D., McMeekin, A., & Southerton, D. (2012). Sustainable Consumption, Behaviour Change Policies and Theories of Practice. In A. Warde & D. Southerton (Eds.), *The Habits of Consumption: COLLEGIUM: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences* (pp. 113–129). University of Helsinki.
- European Commission. (2006). Action Plan for Energy Efficiency: Realising the Potential, Communication from the Commission, COM(2006)545 final. Brussels: European Commission

- Faun, H., Slimmens, D., Clark, M., & Van Tiel, F. (2022). *Marketing voor voedingsproducten: Marketingbestedingen via massamedia & Internationale voorbeelden van restricties in wet- en regelgeving*. Panteia.
<https://panteia.nl/new-nl/assets/File/Panteia%20-%20Marketing%20voor%20voedingsproducten%20-%20Hoofdrapport%20%5B10810-1271966053-124%5D.pdf>
- Geels, F. W., Sovacool, B. K., Schwanen, T., & Sorrell, S. (2017). The Socio-Technical Dynamics of Low-Carbon Transitions. *Joule*, 1(3), 463–479.
<https://doi.org/10.1016/j.joule.2017.09.018>
- Gemeente Ridderkerk. (2021, November 12). Klimaatsvisie Ridderkerk, De Route naar 2050. Raadsinformatiesysteem gemeente Ridderkerk, Gemeenteraad Ridderkerk.
<https://raad.ridderkerk.nl/Documenten/2021-11-12-RIB-Klimaatsvisie-en-uitvoeringsprogramma-voortgangsrapportage-2.pdf>
- Gram-Hanssen, K. (2014). Retrofitting owner-occupied housing: Remember the people. *Building Research and Information*, 42(4), 393–397.
<https://doi.org/10.1080/09613218.2014.911572>
- Gravely, E., & Fraser, E. (2018). Transitions on the shopping floor: Investigating the role of Canadian supermarkets in alternative protein consumption. *Appetite*, 130, 146-156.
<https://doi.org/10.1016/j.appet.2018.08.018>
- Griskevicius, V., Tybur, J. M., & Van den Bergh, B. (2010). Going green to be seen: status, reputation, and conspicuous conservation. *Journal of personality and social psychology*, 98(3), 392.
- Harbers, M. C., Beulens, J. W. J., Rutters, F., De Boer, F., Gillebaart, M., Sluijs, I., & Van Der Schouw, Y. T. (2020). The effects of nudges on purchases, food choice, and energy intake or content of purchases in real-life food purchasing environments: A systematic review and evidence synthesis. *Nutrition Journal*, 19(1), 103.
<https://doi.org/10.1186/s12937-020-00623-y>
- Hargreaves, T. (2011). Practice-ing behaviour change: Applying social practice theory to pro-environmental behaviour change (1), 79–99.
<https://doi.org/10.1177/1469540510390500>
- Hennchen, B. (2019). Knowing the kitchen: Applying practice theory to issues of food waste in the food service sector. *Journal of Cleaner Production*, 225, 675-683.
<https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.03.293>
- Hoolahan, C., & Browne, A. L. (2020). Design thinking for practice-based intervention: Co-producing the change points toolkit to unlock (un)sustainable practices. *Design Studies*, 67, 102–132.
- Huddart Kennedy, E., Krahn, H., & Krogman, N. T. (2015). Are we counting what counts? A closer look at environmental concern, pro-environmental behaviour, and carbon footprint. *Local Environment*, 20(2), 220-236.
- IPCC, 2014: Summary for policymakers. In: *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, USA, pp. 1-32
- John, R., Jaeger-Erben, M. and Rückert-John, J. (2016). Elusive Practices: Considerations on limits and possibilities of environmental policy for sustainable consumption. *Environmental Policy and Governance*. 26, 129–140
- Judson, E. P., Iyer-Raniga, U., & Horne, R. (2014). Greening[s1] heritage housing: Understanding homeowners' renovation practices in Australia. *Journal of Housing and the Built Environment*, 29(1), 61–78. <https://doi.org/10.1007/s10901-013-9340-y>
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.
- Karvonen, A. (2013). Towards systemic domestic retrofit: A social practices approach. *Building Research and Information*, 41(5), 563–574.
<https://doi.org/10.1080/09613218.2013.805298>

- Keeton, R., Mota, N. and Tan, E. (2021) 'Participatory Workshops as a Tool for Building Inclusivity in New Towns in Africa', *Research in Urbanism Series*, 6, pp. 281–299.
- Klaniecki, K., Leventon, J., & Abson, D. J. (2018). Human–nature connectedness as a 'treatment' for pro-environmental behavior: making the case for spatial considerations. *Sustainability Science*, 13, 1375-1388.
- Laakso, S., Heiskanen, E., Matschoss, K., Apajalahti, E.-L., & Fahy, F. (2021). The role of practice-based interventions in energy transitions: A framework for identifying types of work to scale up alternative practices. *Energy Research & Social Science*, 72, 101861. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101861>
- Lake, A., & Townshend, T. (2006). Obesogenic environments: exploring the built and food environments. *The Journal of the Royal society for the Promotion of Health*, 126(6), 262-267.
- Lee, C. & Vernez Moudon, A. (2008): Neighbourhood design and physical activity, *Building Research & Information*, 36:5, 395-411.
- Liu, L., Perlaviciute, G., & Squintani, L. (2022). Opposing out loud versus supporting in silence: who wants to participate in decision-making about energy projects?. *Environmental Research Letters*, 17(11), 114053.
- Maller, C., Horne, R., & Dalton, T. (2012). Green Renovations: Intersections of Daily Routines, Housing Aspirations and Narratives of Environmental Sustainability. *Housing, Theory and Society*, 29(3), 255–275. <https://doi.org/10.1080/14036096.2011.606332>
- Manzo, L. C. and Perkins, D. D. (2006) 'Finding Common Ground: The Importance of Place Attachment to Community Participation and Planning', *Journal of Planning Literature*, 20(4), pp. 335–350. doi: 10.1177/0885412205286160.
- Maier, M., Bartoš, F., Stanley, T. D., Shanks, D. R., Harris, A. J., & Wagenmakers, E. J. (2022). No evidence for nudging after adjusting for publication bias. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(31), e2200300119.
- McMeekin, A., & Southerton, D. (2012). Sustainability transitions and final consumption: Practices and socio-technical systems. *Technology Analysis & Strategic Management*, 24(4), 345–361. <https://doi.org/10.1080/09537325.2012.663960>
- Mellick Lopes, A., Gill, A. and Fam D., (2015). Design and Social practice theory: A promising dialogue for sustainable living. *Journal of design research*
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat. (2019) Rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/06/28/klimaataakkoord>
- Mols, F., Haslam, S. A., Jetten, J., & Steffens, N. K. (2015). Why a nudge is not enough: A social identity critique of governance by stealth. *European Journal of Political Research*, 54(1), 81-98.
- Natuur & Milieu. (n.d.). *Hoe Gasvrij ben jij?* Retrieved on 20-01-2023 from: <https://natuurenmilieu.nl/nieuws-artikel/eddy-zoey-onderzoekt-hoe-gasvrij-is-nederland/>
- Newell, P., Daley, F., & Twena, M. (2022). *Changing our ways: Behaviour change and the climate crisis*. Cambridge University Press.
- Nightingale, A. (2015). A Feminist in the Forest: Situated Knowledges and Mixing Methods in *Natural Resource Management*. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 2(1), 77–90.
- Pires, A. S. D. C. V., Silva, S. C., & Sandes, F. S. (2022). What would incentive and discourage parents from buying second-hand products for their kids?. *In Fashion & Sustainability International Conference* (pp. 44-44).
- Porcelijn, B. (2016). *De verborgen impact. Alles wat je wilt weten én wat je kunt doen om eco-neutraal te leven. Think Big Act Now*. Amsterdam.
- Pucher, J., & Buehler, R. (2007). At the frontiers of cycling. Policy innovations in the Netherlands, Denmark, and Germany.
- Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5(2), 243–263. <https://doi.org/10.1177/1368431022225432>

- Ridder, D., & Tummers, L. (2019). Nudging: Makkelijke oplossingen voor moeilijke keuzes. Prometheus.
- Rittel, H. W., & Webber, M. M. (1973). "Dilemmas in a General Theory of Planning." *Policy sciences*, 4(2), 155-169. <https://doi.org/10.1007/BF01405730>
- Rouse, J. (2007). Practice theory. *Philosophy of Anthropology and Sociology*, 639–681. <https://doi.org/10.1016/B978-044451542-1/50020-9>
- Sahakian, M., & Wilhite, H. (2014). Making practice theory practicable: Towards more sustainable forms of consumption. *Journal of Consumer Culture*, 14(1), 25–44. <https://doi.org/10.1177/1469540513505607>
- Schanes, K., Dobernig, K., & Gözet, B. (2018). Food waste matters-A systematic review of household food waste practices and their policy implications. *Journal of cleaner production*, 182, 978-991.
- Schatzki, T. R. (2019). *Social change in a material world*. Routledge, Taylor and Francis Group.
- Schwartz, B. (2004). *The paradox of choice: Why more is less*. New York: Ecco.
- Strengers, Y. (2014). Smart energy in everyday life. *Interactions*, 21(4), 24-31. <https://doi.org/10.1145/2621931>
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (2004). The social identity theory of intergroup behavior. In *Political psychology* (pp. 276-293). Psychology Press.
- Shove, E., Watson, M., Hand, M., & Ingram, J. (2007). *The design of everyday life*. Berg.
- Shove, E. (2010). Beyond the ABC: Climate change policy and theories of social change. *Environment and Planning A*, 42(6), 1273–1285. <https://doi.org/10.1068/a42282>
- Shove, E., Pantzar, M., & Watson, M. (2012). *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and How it Changes*. Thousand Oaks: Sage.
- Shove, E., & Walker, G. (2014). What is energy for? Social practice and energy demand. *Theory, culture & society*, 31(5), 41-58
- Sociaal En Cultureel Planbureau (SCP). (2021, May 1). Vier Typen Gemeenten. Retrieved from <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2021/05/01/vier-typen-gemeenten>
- Spurling, N., Mcmeekin, A., Shove, E., Southerton, D., & Welch, D. (2013). Interventions in practice: Re-framing policy approaches to consumer behaviour (Issue September, p. 56). Sustainable Practices Research Group.
- Spurling, N., & McMeekin, A. (2015). Interventions in practices: Sustainable mobility policies in England. In Y. Strengers & C. Maller (Eds.), *Social practices, Intervention and Sustainability: Beyond behaviour change* (pp. 153–183). Routledge.
- Straver et al., (2020) Energiearmoede en de energietransitie. energiearmoede beter meten, monitoren en bestrijden. Whitepaper TNO. <https://www.tno.nl/nl/duurzaam/systeemtransitie/sociale-innovatie/energiearmoede-voorkomen/>
- Tinbergen, J. (1970). A positive and a normative theory of income distribution. *Review of Income and Wealth*, 16(3), 221-234.
- TNO. (2023). Rapport Energiearmoede in Nederland 2022. TNO.
- Truelove, H. B., Carrico, A. R., Weber, E. U., Raimi, K. T., & Vandenbergh, M. P. (2014). Positive and negative spillover of pro-environmental behavior: An integrative review and theoretical framework. *Global Environmental Change*, 29, 127-138.
- Vasseur, V., Marique, A. F., & Udalov, V. (2019). A conceptual framework to understand households' energy consumption. *Energies*, 12(22), 4250.
- Van der Linden, S., & Weber, E. U. (2021). Editorial overview: Can behavioral science solve the climate crisis? *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 42, iii–viii. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2021.09.001>
- Van Veen, M. (2013). *The Netherlands: A Culinary Journey*. Amsterdam University Press.
- van Vroonhoven, M. W. (2021). Het effect van fietslessen op vervoersarmoede (Master's thesis).
- Walker, G. (2015). Beyond individual responsibility: Social practice, capabilities and the right to environmentally sustainable ways of living. In Y. Strengers & C. Maller (Eds.), *Social practices, intervention and sustainability: Beyond behaviour change* (pp. 95–121). Routledge.
- Watson, M., & Shove, E. (2008). Product, competence, project and practice. *Journal of Consumer Culture*, 8(1), 69-89. <https://doi.org/10.1177/1469540507085726>

- Whitmarsh, L., Poortinga, W., & Capstick, S. (2021). Behaviour change to address climate change. *Current Opinion in Psychology*, 42, 76–81. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.04.002>
- Wittenberg, I., & Matthies, E. (2016). Solar policy and practice in Germany: How do residential households with solar panels use electricity?. *Energy Research & Social Science*, 21, 199-211.
- Wolfson, J. A., Ishikawa, Y., Hosokawa, C., Janisch, K., Massa, J., & Eisenberg, D. M. (2021). Gender differences in global estimates of cooking frequency prior to COVID-19. *Appetite*, 161, 105117.
- Zhang, X., Lu, H., & Holt, J. B. (2011). Modeling spatial accessibility to parks: a national study. *International Journal of Health Geographics*, 10(1), 31. <https://doi.org/10.1186/1476-072X-10-31>

Bijlagen

Bijlage A - uitkomsten workshop 15 juni 2021

Workshop 'Duurzaam Gedrag'

STAP 1

doel workshop is om:

1) concept van sociale routines te begrijpen

Waarom gebruiken we dit voor duurzaamheid als collectieve gedragsopgave?

Haal de focus eerst even LOS van beleid!

WAT ZIJN SOCIALE ROUTINES VOOR:

ga naar stap 2

doel workshop is om:

2) samen na te denken over een focus

Welke sociale routines willen we ons op gaan richten en onderzoeken?

Voedsel

Elke dag vlees eten

Restjes weg-gooien

Makkelijk eten

Wonen

Vakantie vieren

Mobiliteit

Sporten

Kinderen naar school

STAP 5 EVALUATIE

Kopen

Koken + eten

Weggooien

STAP 5 EVALUATIE

Comfortabel en fijn wonen + Energieverbruik

Verbouwen huis

Warmtetransitie

Focus: hoe inwoners mee krijgen?

STAP 5 EVALUATIE

Forenzen

Recreëren lokaal

Sessies met bewoners 'Participatie' Stel vragen

Hoe mensen in beweging krijgen?!

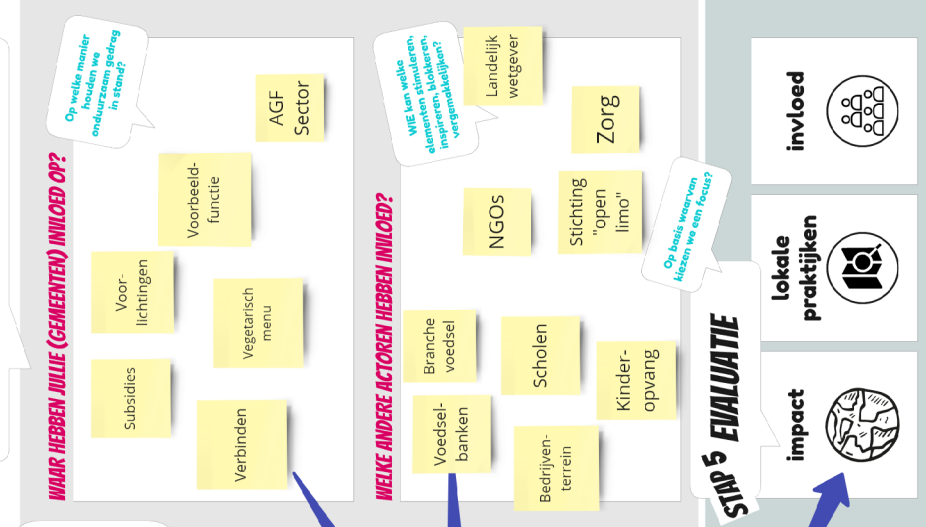
Nuances identiteiten B.A.R.

'Duurzaamheid als collectieve gedragsopgave'
een onderzoek voor de BAR-gemeenten met oog voor sociale routines

Workshop 'Duurzaam Gedrag'

STAP 4 WIE HEBBEN INVLOED?

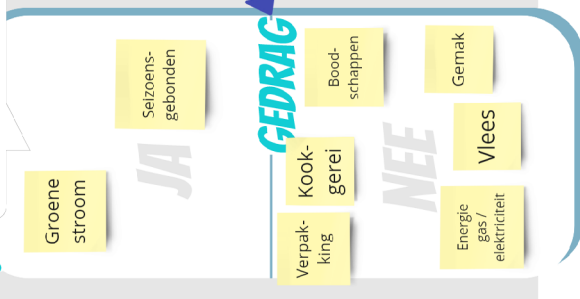

STAP 2 ELEMENTEN VAN SOCIALE ROUTINES IN BAR GEMEENTEN

Hoe helden we de focus weg van het individu, wijken we breder naar sociale routines?

STAP 3 DUURZAAM OF NIET?

'Duurzaamheid als collectieve gedragsopgave' een onderzoek voor de BAR-gemeenten met oog voor sociale routines

VRAAGSTELLING
Hoe kan je met beleid dat is gericht op sociale routines, duurzaam gedrag stimuleren?

ga terug naar stap 1

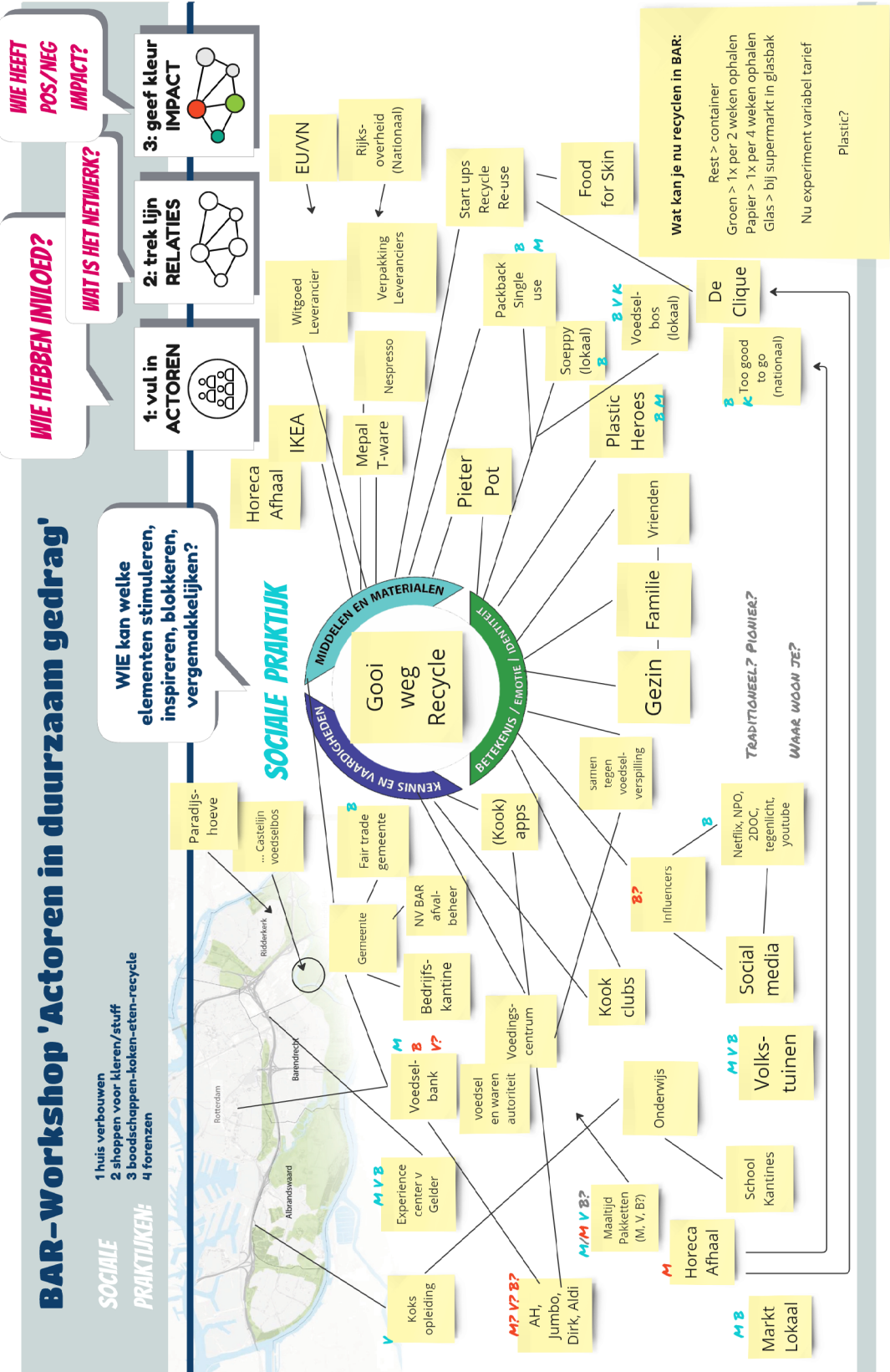

BAR-Workshop 'Actoren in duurzaam gedrag'

SOCIALE PRAKTIJEN

- 1 huis verbouwen
- 2 shoppen voor kleren/stuff
- 3 boodschappen-boken-eten-recycle
- 4 forenzen

WIE kan welke elementen stimuleren, inspireren, blokkeren, vergemakkelijken?

'Duurzaamheid als collectieve gedragsopgave'
 een onderzoek voor de BAR-gemeenten met oog voor sociale routines

VRAAGSTELLING
 Hoe kan je met beleid dat is gericht op sociale routines, duurzaam gedrag stimuleren?

BAR-Workshop 'Actoren in duurzaam gedrag'

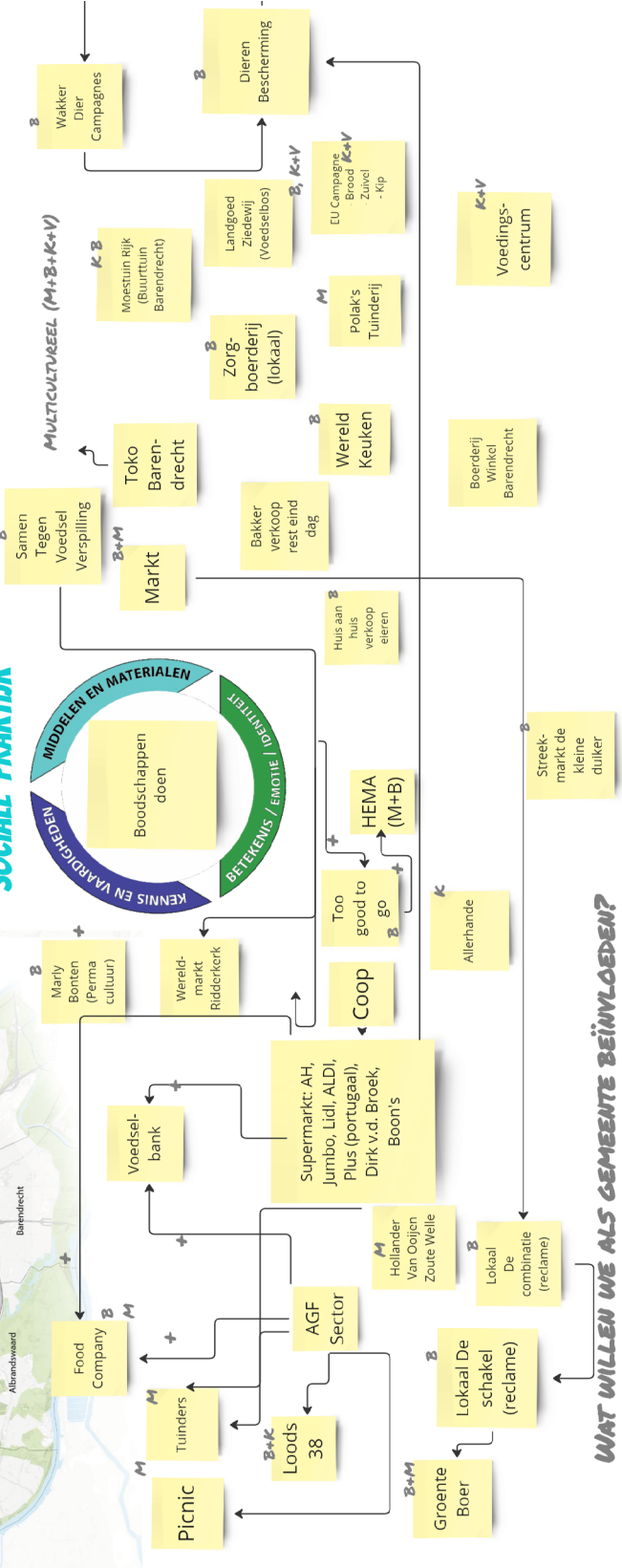
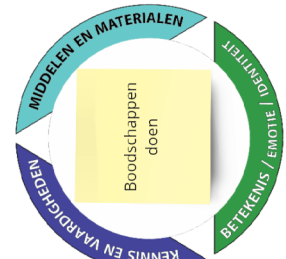
- SOCIALE PRAKTIJKEN:**
- 1 huis verbouwen
 - 2 shoppen voor kleren/stuff
 - 3 boodschappen-koken-eten-recycle
 - 4 forenzen

WIE kan welke elementen stimuleren, inspireren, blokkeren, vergemakkelijken?

- WIE HEBBEN INVLOED?**
- WAT IS HET NETWERK?**
- WIE HEEFT POS/NEG IMPACT?**

SOCIALE PRAKTIJK

WAT WILLEN WIE ALS GEMEENTE BEÏNVLOEDEN?

VRAAGSTELLING
Hoe kan je met beleid dat is gericht op sociale routines, duurzaam gedrag stimuleren?

'Duurzaamheid als collectieve gedragsopgave'
een onderzoek voor de BAR-gemeenten met oog voor sociale routines

Bijlage C - uitkomsten workshop 28 juni 2022

Project op Thema

WAT?	WIE?	Start 2021	Start 2022
ERASMUS ONDERZOEK	Suzan, Bernice, Gillian		
ENERGIE BESPARING (EF6, Convals)	Edo, Robin	<p>FILE!</p> <p>FOCUS REGION</p> <p>2022</p> <p>2021</p> <p>2020</p> <p>2019</p> <p>2018</p> <p>2017</p> <p>2016</p> <p>2015</p> <p>2014</p> <p>2013</p> <p>2012</p> <p>2011</p> <p>2010</p> <p>2009</p> <p>2008</p> <p>2007</p> <p>2006</p> <p>2005</p> <p>2004</p> <p>2003</p> <p>2002</p> <p>2001</p>	
VOEDSEL CIRCULAIR	Suzan, Pam		
ENERGIE BESPARING & BENUTTING (perlon)	Edo, Michel, Danielle		
BOLNES	Mielan		

→ = onderdeel coördinatie

voorbereiding

2022

2021

2020

2019

2018

2017

2016

2015

2014

2013

2012

2011

2010

2009

2008

2007

2006

2005

2004

2003

2002

2001

Bijlage D - lopende initiatieven en regelingen voor energiebesparing, augustus 2021

Energiebesparing voor Inwoners

WoonWijzerWinkel

- Onafhankelijke energieloket voor bewoners
- <https://www.woonwijzerwinkel.nl/>

WoonWijzerWagen

- rijdend filiaal WoonWijzerWinkel, om mensen op locatie te stimuleren en van advies te voorzien mbt energie besparing en opwek
- <https://www.woonwijzerwinkel.nl/woonwijzerwagen/>

WoonWijzerBox

- Box wordt verstrekt, inwoner betaalt 10 eu, gemeente 90 eu, inwoners mogen zelf box samenstellen met energiebesparende maatregelen
- Dit was een standaard energie-box, maar in **de loop van 2022** een pick-en-mix systeem geworden waarbij minder materialen worden verspilt
- Huidige versie: <https://barendrechtsdagblad.nl/Blik%20op%20Barendrecht/er-zijn-nog-besparingsboxen-beschikbaar-voor-huurders>

Energiecoaches

- Is het plan uit te voeren najaar 2020
- Mensen zonder baan worden opgeleid tot energiecoach, geven advies mbt energiebesparing aan inwoners
- **Is in 2022** uitgebreid met ook inzetten en brengen energy-box
- <https://energiebox.org/>

SVn duurzaamheidslening Ridderkerk / Barendrecht

- Lening voor energie opwek en besparing
- <https://www.svn.nl> (en dan plaats invullen)

Energiecollectief Albrandswaard

- Bewonerscollectief, gericht op energiebesparing
- Start actie Ghijsseland Rhoon in 2020
- <https://nl-nl.facebook.com/energiecollectief.albrandswaard.7>

Energiecooperatie De Groene Stroom

- 2 projecten gerealiseerd in Ridderkerk, nu bezig met windmolen
- Zoeken project in Barendrecht
- <https://degroenestroom.org/>

Aardgasvrij

- Pilotwijk Buitenoord Barendrecht, is voortijdig gestopt
- Vanaf 2021 wijkplannen voor aantal wijken die warmtenet moeten krijgen
- <https://www.barendrecht.nl/aardgasvrij-wonen?origin=/aardgasvrij>

Klimaatadaptatie voor inwoners

Steenbreek

- inwoners stimuleren hun tuinen te vergroenen, oa met pop up tuin
- <https://steenbreek.nl>
- <https://steenbreek.nl/wp-content/uploads/2020/01/popup-tuin-productfolder.pdf>

Risicodialogen

- In gesprek met inwoners over kwetsbare locaties voor hevige regenbuien, hitte en droogte
- <https://klimaatadaptatienederland.nl/risicodialoog/>

Bedrijven - Energie

Energieke Regio

- Energieloket voor bedrijven Barendrecht
- <https://energiekeregio.nl>

Enerless

- Voor bedrijventerreinen Donkersloot (Ridderkerk) en Overhoeken (Albrandswaard) biedt Enerless gulp bij energiebesparing
- <https://www.enerless.nl/>

Bedrijven - Overig - Samen Bereikbaar

- Platform voor werkgevers om duurzame mobiliteit te stimuleren, voor CO₂ reductie
- <https://samenbereikbaar.nl/>

Maatschappelijke organisaties

Softs Ridderkerk

- Zonnepanelen / reclameborden in één, voor sportclubs
- Gemeente doet voorinvestering, daarna sponsorgeld genereren zodat er opnieuw kan worden geïnvesteerd in duurzame maatregelen op sportpark

Netwerken

Duurzaamheidskring Ridderkerk

- Voor iedereen die iets met duurzaamheid heeft
- Bijeenkomsten organiseren, is in 2023 niet meer erg actief
- <https://ridderkerk.zakelijkenergieloket.nl>
- Platform voor duurzame ondernemers (georganiseerd vanuit Duurzaamheidskring): <https://www.rtvridderkerk.nl/lokaal/website-hart-voor-klimaatzaken-gelanceerd>

Duurzaamheidskring Barendrecht

- Voor leden
- <https://www.duurzaamheidskringbarendrecht.nl>
- Bijeenkomsten organiseren, is in 2023 niet meer erg actief
- Mensen helpen die drempels ervaren te verduurzamen

Bijlage E - data H5 Analyse bestuurlijke context

Hoofdstuk 5 is voornamelijk gebaseerd op informele gesprekken en interviews met medewerkers van de BAR-en observaties tijdens vergaderingen en veldwerk. Er zijn echter ook interviews en informele gesprekken gevoerd met experts:

- Djoera Vermeer van Buurkracht, 26 Mei 2021
- Jan Willem Boderdijk, Rijksuniversiteit Groningen, 13 September 2021
- Interview Wijkregisseur 18 Mei 2022
- Informeel gesprek met Wijkregisseur
- Interview met het Repaircafe 18 juli 2022
- Interview met inwoner en lid bewonersinitiatief
- Gesprek met dr. Erik Meij over energiearmoede
- Interview met Paul Geurts van Kessel van het regionaal energieloket

Secundaire databronnen: interviews, lezingen en webinars

- Michelle McMacken, MD and Assistant Professor of Medicine at NYU
- Lezing Jesse van Amersfoort - klimaat en de verbeelding
- Webinar KNAW - Klimaat van alle kanten: wetenschap voor klimaattransitie 7 Febr. 2022
 - Prof. Dr. Heleen de Coninck. Hoogleraar socio technische innovatie en klimaatverandering. TU Eindhoven en Radboud.
 - Prof dr. Erik van Sebille. hoogleraar oceanografie & public engagement, Universiteit Utrecht
 - Prof. Dr. Linda Steg. Hoogleraar omgevingspsychologie. Rijksuniversiteit Groningen.
- BIM nl lezing van Thijs Bouman 15 Februrari 2022

Secundaire data bronnen: geraadpleegde onderzoeksrapporten.

- Breukers, S. et al., (2013). Effectief beleid voor duurzaam gedrag: Een internationale vergelijking. Door [Duneworks](#) en ECN.
- Can, E., Hooft, S. en Sterrenberg, L. (2020). Verduurzamen met een smalle beurs. Een selectie van arrangementen voor woningeigenaren. Platform 31.
- De Kluizenaar, Y. & Flore, P. (2021). Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving. [SCP](#).
- De Kraker, J. et al. (2016-2021). VerDuS synthesesstudie 'Stedelijke duurzaamheidstransities: energie, klimaat & circulariteit'. Universiteit Maastricht en partners o.a. [Platform 31](#).
- De Wilde, M. (2018). Wie beïnvloedt wie? Een inkijk in de besluitvorming over energiematregelen binnen het gezin. Wageningen University. Met Alliander, Buurkracht, Hoom en Nyenrode.
- De Wilde, M. & Spaargaren G. (2017). Samen op reis naar een energiezuinige woning. Het belang van vertrouwen in bewonersgerichte aanpakken energiebesparing. Wageningen University. Met Buurkracht, Hoom, HIER Klimaatbureau, KAW
- Gijsbers, L. & van der Lelij, B. (2016). Flitspeiling Voedselverspilling. Beknopt rapport Natuur & Milieu en Rabobank. Door [Motivaction](#).
- Jacobs, K., Meijers, M. & van Drunen, Y. (2021). Draagvlak voor klimaatregelen -- Hoe denken Nederlanders over beleid voor klimaatverandering H10. Rapport SKON. Versplinterde vertegenwoordiging. Nationaal Kiezersonderzoek 2021
- Kamphuis, A. & Thijssen, R., (2018). Onderzoek duurzaam gedrag voor 'Milieu centraal'. Door [Motivation](#).
- Kanne, P. (2019). duurzaam denken is nog niet duurzaam doen. i&o research. download via [binnenlandsbestuur](#)
- Kloosterman, R. et al., (2021). Klimaatverandering en energietransitie: opvattingen en gedrag van Nederlanders in 2020. [CBS](#).

Menskink, W. (2021). Barstjes in de lokale gemeenschap Conflicten over verduurzamingsplannen in de leefomgeving. SCP.

Newell, P., Daley, F., & Twena, M. (2022). Changing our ways: Behaviour change and the climate crisis. [Cambridge University Press](#).

Steenbekkers, A., Fransman, R., de Kluizenaar, Y. & Flore, P. (2021). Woningverduurzaming willen en kunnen betekent nog niet doen. Drijfveren en ervaren barrières bij woningeigenaren. [SCP](#)

Straver, K. et al. (2020). [Energiearmoede en de energietransitie](#).

TNO. (2023). Rapport [Energiearmoede in Nederland 2022](#). [TNO](#).

Lorenzo Squintani, Goda Perlaviciute, and Linda Steg, project "RESPECT". Participatie in energieprojecten in Groningen en Zuid-Holland. Binnen dit project is het Like!me Living Lab is opgezet om het effect van publieke [participatie](#) te bestuderen.

Erasmus University Rotterdam (EUR)

Burgemeester Oudlaan 50

3062 PA Rotterdam, The Netherlands

www.eur.nl